

ORATIE

31 oktober 2025
aan de PThU
te Utrecht

Stof tot nadenken. Geloof in materie en de taak van de praktische theologie

Rede in verkorte vorm uitgesproken door
prof. dr. Mirella Klomp bij de aanvaarding van
de leerstoel Praktische Theologie aan de PThU
op 31 oktober 2025

Protestantse Theologische **Universiteit**

Colofon

Stof tot nadenken. Geloof in materie en de taak van de praktische theologie - Inaugurele rede, in verkorte vorm uitgesproken op 31 oktober 2025.
Prof. dr. M.C.M. Klomp.

Oplage

300 exemplaren

Uitgever

Protestantse Theologische
Universiteit
1e editie: www.pthu.nl/klomp

Vormgeving

Appeltje + design - Leusden

Fotografie

Mirella Klomp

Omslagfoto

Fragment uit partituur van
Christiaan Winter – *Grondstof*.

Druk

Verloop Drukkerij - Alblasserdam

Inleiding

Mevrouw de rector, beste collega's en studenten, geachte aanwezigen,

Op een zondag in 1732 wordt in het kasboek van de kerkelijke gemeente van het Friese dorp Ferwert het volgende genoteerd:

15 juni 1732 betaald aan diaken Durk Jetses 10 caroliguldens inzake driemaal Spaanse wijn gebruikt op het Heilig Avondmaal op Ligtmis vervallende gaande uit de Wijnackers.

~ Fragment uit kerkvoogdijrekeningenboek¹

Dit fragment vertelt ons dat Durk Jetses, diaken in deze lokale Nederduits gereformeerde gemeente, maanden eerder de wijn had gekocht waarmee op of rond 2 februari de gemeente het Heilig Avondmaal had gevierd. Drie flessen Spaanse wijn aangeschaft voor een tientje en die was hij nu kennelijk komen declareren. Het kasboek vertelt dat de gemaakte kosten ten laste kwamen van de wijnackers: gronden van de kerk waarop gewassen werden verbouwd. Wat er op de wijnackers verbouwd werd, is onbekend. Maar dat ze wijnackers heten, toont aan dat er een direct verband werd gelegd tussen deze grond en de gaven waarmee het Avondmaal werd gevierd.

Een kleine 300 jaar later, 2024. Op een doordeweekse dag geeft een diaken van een andere kerkelijke gemeente behorend tot de Protestantse Kerk in Nederland een interview aan een onderzoeker. Daarin vertelt de diaken dat deze diaconie landbouwgronden aan agrariërs verpacht en dat daarop gangbare landbouw plaatsvindt, met kunstmest en gewasbeschermingsmiddelen. Daarmee wordt een zo hoog mogelijke opbrengst bereikt voor het goede doel, onder andere voor het stimuleren van duurzame landbouw in het buitenland. Tijdens het interview beseft de diaken ineens: “Maar waarom

¹ *Inventaris Hervormde Gemeente Ferwerd*, inv. nr. 90 (1985), Tresoar: Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum (245-35). Ik dank dr. Eward Postma die deze vondst deed in Van Ter Sted tot Olde Stins (Nunspeet, 1987), een door de lokale historicus Johannes van Dijk in eigen beheer uitgegeven beschrijving van boerenplaatsen en kerkelijk grondbezit in Ferwert met daarbij een toponymie van het dorp. Postma controleerde de verwijzing naar de Wijnackers in het ‘kerkvoogdijrekeningenboek’ van de Nederduits gereformeerde gemeente, vanaf 1816 hervormde gemeente en nu protestantse gemeente te Ferwert.

eigenlijk geen projecten in Nederland met hetzelfde doel?"² Kennelijk is hier lange tijd geen enkel verband gelegd tussen het diaconale doel en de grond die daarvoor dient.

Met deze verschillende voorbeelden van de omgang van kerk en diaconie met hun pachtgronden is de thematiek van mijn oratie geïntroduceerd: 'het materiële', 'het stoffelijke' en hoe zich dat verhoudt tot het geestelijke, tot wat we geloven, denken, waarvan we overtuigd zijn. Ik zal uiteenzetten hoe ik denk dat de wisselwerking tussen het geestelijke en het materiële steeds meer onder druk is komen staan, niet alleen in de kerk, maar ook in de westerse samenleving, en daar een theologisch perspectief naast zetten dat duidelijk maakt waarom goede aandacht voor materie van groot belang is voor het leven op deze aarde en een leven met God.

De verbinding van het geestelijke en het materiële

De leeropdracht die ik met deze oratie over het materiële aanvaard, luidt: de praktische theologie. Mijn voorganger op deze leerstoel, Marcel Barnard, nam vorig jaar afscheid met een rede over de info-technische revolutie en de vraag wat die betekent voor ons denken over God.³ Hij stelde dat wij door de informatietechnologie 'cyborgs' zijn geworden: samengestelde mens-machines,⁴ een hybride gestalte die 'geen aardmens meer is, noch ook een *artificial intelligence*'.⁵ Mijn focus op de verbondenheid van het materiële en het geestelijke acht ik van het grootste belang, gezien de grote maatschappelijke vraagstukken die op ons afkomen. Deze focus is daarmee een voortzetting van het werk rond deze leerstoel. Immers, juist *omdat* ons leven zo sterk door kunstmatige intelligentie en algoritmes beïnvloed wordt, moeten wij – bezielde en denkende materie die wij zijn – ons op ons contact met de materiële werkelijkheid bezinnen.

-
- 2 Het gaat om een interview in het kader van project Grond van de PThU. Voor het citaat, cf. Thijs Tromp, *Kerk en pacht: Een vooronderzoek naar pacht van landbouwgrond in kerkelijk bezit*. (Protestantse Theologische Universiteit, 2024), 32, <https://pure.pthu.nl/en/publications/kerken-en-pacht-een-vooronderzoek-naar-pacht-van-landbouwgrond-in>. Laatst geraadpleegd op 19 september 2025.
 - 3 Marcel Barnard, *God in bits & bytes* (Skandalon, 2024).
 - 4 Barnard, *God in bits & bites*, 13.
 - 5 Barnard, *God in bits & bites*, 25-27, hier 25. Overigens deel ik Barnards conclusie niet dat wij geen aardmens meer zijn – onze nauwe verbondenheid met digitale technologie maakt ons wellicht *anders* mens, maar in mijn optiek niet *minder* mens. Om het met een eenvoudige vergelijking te zeggen: ook een *e-bike* is nog steeds een fiets.

De vraag die ik stel, luidt: “Waarom is het van belang aandacht te hebben voor de wisselwerking tussen het materiële en het geestelijke en wat vraagt dit van de praktische theologie?” Ik zal deze vraag beantwoorden door uiteen te zetten welke inzichten ik in twintig jaar onderzoek heb opgedaan ten aanzien van het materiële en wat ik momenteel door mijn oogbaren in kerk en samenleving meen te zien in onze omgang met materie. Ik doe dat in de vorm van een cultuuranalyse, in dialoog met filosofisch onderzoek. Vervolgens zal ik markeren wat er mijns inziens theologisch op het spel staat bij onze verhouding tot het materiële en betogen dat juist een protestantse theologische universiteit reden heeft om meer ruimte te maken voor materialiteit als *locus theologicus*. Ik sluit af met een perspectief op wat mijn rede betekent voor de praktische theologie in de komende jaren, met name voor de aandachtsgebieden die centraal staan in onze leerstoelgroep: *worship and the arts* (liturgie, ritueel, de kunsten), *formation* (jeugd en jongeren en geloof) en *diaconia* (diaconale praktijken van in- en uitsluiting, vooral van wie of wat uitzonderlijk kwetsbaar is).

Met deze aanpak treed ik in deze rede in het spoor van wat als kan worden aangemerkt als ‘ontwerpende’ en deels ook als ‘creatieve’ praktische theologie: praktische theologie niet als ‘toegepaste theologie’, niet zozeer als ‘handelingswetenschap’ die de crises van kerk en geloof identificeert en voorstellen doet voor hoe theologische professionals daar constructief mee om kunnen gaan, maar praktische theologie die probeert over de rand van bestaande kennis te kijken – die bij waarnemingen een nieuw en passend denkkader zoekt en dat deels ook in creatieve vormen doet, om daarmee lijnen te trekken die nieuwe ontwerpen van praktische theologie mogelijk maken.⁶ Daarom zoek ik het antwoord op mijn vraag in deze rede niet alleen, maar samen met anderen, en niet alleen in de vorm van een academisch vertoog, maar ook in poëzie en muziek. En de ruimte doet mee: we zitten hier samen met een tuincentrum in één kassencomplex. Hier, in deze moderne Hof van Eden, vindt de praktische theologie vandaag stof tot nadenken.

6 Verschillende typen van praktische theologie zijn bondig samengevat en gekarakteriseerd in Ruard Ganzevoort, ‘Hopeloos maar niet ernstig: Praktisch-theologisch reflecteren op de toekomst’, *Handelingen: Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap* 50, nr. 4 (2023): 64-71, <https://doi.org/10.54195/handelingen.1844>.

Aanleiding

In het onderzoek dat ik heb uitgevoerd, opgezet en begeleid – en overigens ook in de ‘Grondreis’ door de twaalf provincies die ik het afgelopen jaar als Theoloog der Nederlanden heb gemaakt⁷ – ben ik er meer en meer van overtuigd geraakt dat goede aandacht voor het materiële, het stoffelijke, tastbare, concrete, in christelijk geloof van het grootste belang is, omdat daar theologisch ontzettend veel, zo niet alles, op het spel staat. Want wat doen deze wereld en deze werkelijkheid ertoe in het licht van het koninkrijk van God, de eeuwigheid, of het evangelie? Voor mij als theoloog is dat de vraag der vragen en het is ook de reden dat ik praktisch theoloog geworden ben. Praktisch theologen houden zich bezig met het bestuderen van de praktijken van mensen: ze beschrijven, interpreteren en evalueren die, en ze construeren theologie op basis van die praktijken. Ik behoor tot de generatie die, aan het begin van deze eeuw, voor het eerst serieus getraind werd om de empirische realiteit met kwalitatieve methoden waar te nemen en te leren verstaan. Dat begint ermee het materiële goed te observeren. Daar hoort een basale houding bij van zorg en betrokkenheid, van *care* om de mensen en de dingen en dus van goede aandacht voor het materiële. Dat is voor mij ten diepste een theologische zaak (ik kom daar nog op terug). Ik ontdekte in onderzoek dat de kleurrijke kleding waarin mensen dansen en de witte zakdoeken waarmee leden van de *Singing Band* wuiven, maar ook een krakkemikkig keyboard en een soms wel heel valse gitaar in een Ghanese kerk de materie is waar geloof in God gebeurt.⁸ Ook ontdekte ik dat snijtafels, waarop zangers partituren van een passiecompositie zingend onder de loep nemen, videoschermen, regenpakken, steigers, mengtafels⁹ en een immens neon-verlicht kruis dat door de straten dragen wordt of waar achteraan *geswipet* wordt, zoals bij *The Passion*, materiële vindplaatsen van

7 Hiervan heb ik op <https://www.mirellaklomp.nl/blog/> in blogs en video's verslag gedaan tussen november 2024 en oktober 2025.

8 Mirella Klomp, *The Sound of Worship: Liturgical Performance by Surinamese Lutherans and Ghanaian Methodists in Amsterdam*, Liturgia Condenda 26 (Peeters, 2011).

9 Mirella Klomp, 'De lijdende Christus in 21ste-eeuwse passiecomposities', in *Kunstenaars in Gods spoor: peilingen naar het religieuze en spirituele van kunst in een seculiere wereld*, onder redactie van Wessel Stoker en Frank Bosman, Figura Divina, VIII (Open Press Tilburg University, 2022), <https://doi.org/10.26116/3R74-1K37>.

geloof, ongelooft en twijfel zijn.¹⁰ Op een diepere laag, misschien wel het meest in het maaltijdproject van kerken in Amsterdam Zuidoost in coronatijd, waarbij daklozen maaltijdbezorgers werden, leerde ik begrijpen hoe voorwaardelijk en fundamenteel materie is voor wat we theologisch bedoelen met het begrip sacramentaliteit.¹¹ Ik heb in verschillende onderzoeksprojecten steeds, en ook steeds meer, het besef en het gevoel gehad dat materie in geloof en theologie verdergaande aandacht verdient.

Materie als vindplaats van geloof

Uiteraard vonden deze onderzoeken niet in een vacuüm plaats, maar in een academische context en discipline waarin in de afgelopen decennia de aandacht voor het materiële groeide: de empirische, ruimtelijke en materiële wendes volgden elkaar op, in de geesteswetenschappen en ook in de praktische religiewetenschappen en praktische theologie. In ons land hebben onder andere Gerard Lukken, Paul Post en Marcel Barnard in het veld van de liturgische en rituele studies indrukwekkend werk verricht in het uitpakken en vormgeven hiervan. Het Instituut voor Rituele en Liturgische Studies waaraan zij leiding-gaven en het tijdschrift *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies*, waarvan dit jaar de 41e editie verschijnt, zijn hiervoor onmisbare voertuigen geweest. En in het veld van de religiewetenschappen heeft met name Birgit Meyer school gemaakt rond het onderzoek naar religie en materialiteit, vooral in haar onderzoeksprogramma *Religious Matters in an Entangled World*.¹²

Aan onze universiteit is de afgelopen decennia in diverse onderzoeksprojecten rond deze leerstoel *embodiment of faith* een lens geweest waarmee het materiële onderzocht is als geloof en zingeving. Dat gebeurde in onderzoek naar het vieren van volwassenen en kinderen, naar kunstpraktijken, praktijken van geloof en geloofsopvoeding in huis, school en kerk en praktijken van

10 Mirella Klomp, *Playing On: Re-staging the Passion after the Death of God*, vol. 10, Theology in Practice (Brill Academic Publishers, 2021), <https://doi.org/10.1163/9789004442948>.

11 Kirsten Van der Ham Marjolein Hekman-Klapwijk, Mirella Klomp, Thijs Tromp en Peter-Ben Smit. *Food in Times of Crisis: A Practical Theological Study on Emergency Relief Provided by Churches in Amsterdam Zuidoost during the Covid-19 Pandemic* (Protestantse Theologische Universiteit, 2021), https://pure.pthu.nl/ws/portalfiles/portal/24852073/PTU_Research_Report_Food_in_times_of_crisis_final.pdf. Laatst geraadpleegd op 26 september 2025.

12 Birgit Meyer, 'Religious Matters in an Entangled World', Religious Matters, <https://religiousmatters.nl/>. Laatst geraadpleegd op 26 september 2025.

diaconale aard, de laatste jaren met name gericht op praktijken van inclusie. Daarmee verlieten we, vergezeld van meer of minder ondertiteling, een religiebegrip waarin geloof iets geestelijks is dat vervolgens in concrete, tastbare praktijken wil of moet worden toegepast. We gingen daarbij niet zo ver als cultureel antropoloog Birgit Meyer en haar coauteurs, die in een artikel uit 2010 nadrukkelijk afscheid namen van dit religiebegrip:

“Materializing the study of religion means asking how religion happens materially, which is not to be confused with asking the much less helpful question of how religion is expressed in material form. A materialized study of religion begins with the assumption that things, their use, their valuation, and their appeal are not something added to a religion, but rather inextricable from it (...). Religion is not a pure realm of ideas or beliefs that are translated into material signs. The material study of religion avoids reifications that identify ideas or dogmas or individual people as the irreducible core of religion.”¹³

Het citaat is voer voor een debat tussen de praktische theologie en de praktische religiewetenschappen, omdat in praktijken vaak ook een impliciete dogmatiek of levensbeschouwelijke overtuiging naar voren komt: zonder ideeën is de vraag hoe praktijken überhaupt als geloof te herkennen zijn. En de meeste theologen zullen de ruimte willen openhouden dat er I/iemand of iets van de andere kant komt. Niettemin hebben we als praktisch theologen met onze onderzoeken bijgedragen aan de herwaardering van materie als vindplaats van geloof (en mogelijk ook als vindplaats van God; zie onder). Kort gezegd: geloof zit niet alleen in je hoofd, maar ook in je lijf en in je witte zakdoeken, je valse gitaar en je snijtafel. Dat is op zichzelf niet zo verwonderlijk: in onze werkelijkheid horen het geestelijke en het materiële bij elkaar. De uiteenlegging van het geestelijke en het materiële is een menselijk construct.

13 Cf. Birgit Meyer e.a., ‘The Origin and Mission of Material Religion’, *Religion* 40, nr. 3 (2010): 207-11, <https://doi.org/10.1016/j.religion.2010.01.010>. Een zeer behulpzame inleiding op hoe materie ertoe doet in geloof verscheen twee jaar later: Birgit Meyer en Dick Houtman, ‘Introduction: Material Religion - How Things Matter’, in *Things: Religion, and the question of materiality*, onder redactie van Dick Houtman en Birgit Meyer (Fordham University Press, 2012).

Maar een herwaardering van materie als vindplaats van geloof en van God was en is noodzakelijk vanwege de geschiedenis van de (westerse) christelijke traditie. Het christendom heeft vanaf het begin een ambivalente houding gehad ten opzichte van materie, waarin materie weliswaar als door God geschapen (als *creatio ex nihilo*) en dus in beginsel 'goed' wordt beschouwd ("God zag dat het goed was"; Gen. 1¹⁴), maar het geestelijke steeds hoger gewaardeerd wordt dan het materiële.¹⁵

De hoofdlijn wordt daardoor een hiërarchische: 'geest-boven-materie', waarbij het geestelijke, en dus God, in de zijnsorde boven de materiële wereld staat.¹⁶ In de Verlichting radicaliseert René Descartes (1596-1650) de hiërarchie van het geestelijke en materiële en ontkoppelt deze: met zijn *Cogito ergo sum*

-
- 14 Sinds het Nieuwe Testament en het vroege christendom is, in het spoor van de joodse Bijbel, de aarde (en daarmee materie) gedacht als door God geschapen: *creatio ex nihilo*. Cf. Ilaria L.E. Ramelli 'Creation.' In *Brill Encyclopedia of Early Christianity Online*, (Leiden: Brill, 2018), doi: https://doi.org/10.1163/2589-7993_EECO_SIM_00000792. Over vroegchristelijke correcties op het Platonisme, cf. bijvoorbeeld Wolfhart Pannenberg, *Theologie und Philosophie: ihr Verhältnis im Lichte ihrer gemeinsamen Geschichte* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1996), 58-65.
- 15 Augustinus' typering van de orde van de liefde in *De civitate Dei* xv.22 en *De doctrina christiana* l.22-28 is hiervan een goed voorbeeld: "Vier dingen moeten we dus liefhebben: 1. wat boven ons is, 2. wat we zelf zijn, 3. wat naast ons is, 4. wat onder ons is". Dat wil zeggen: God staat boven alles, daaronder de eigen ziel en het eigen lichaam, en we moeten de naaste liefhebben als onszelf. Maar tegelijkertijd is de naaste ook méér dan ons eigen lichaam, want "een ander mens [kan] samen met ons van God ... genieten. Daartoe is het lichaam niet in staat, omdat het lichaam leeft door de ziel, waarmee we van God genieten.", Aurelius Augustinus, *Wat betekent de bijbel? Christelijke scholing in tekstbegrip en presentatie: De Doctrina Christiana*, bewerkt en vertaald door Jan den Boeft en Ineke Sluiter (Amsterdam: Ambo, 1999), 57-61, citaten op resp. 57 en 61.
- 16 Onder de visie dat de schepping in beginsel 'goed' is, ligt een positievere waardering van materie dan in de dualistische denkpatronen van Marcion, gnostiek en het manicheïsme die in de tweede eeuw na Christus gangbaar waren. In die denkbeelden wordt, net als in de platoonse filosofie, het geestelijke hoger gewaardeerd dan het materiële en zijn de dingen op die manier precies zoals ze moeten zijn. Ook Augustinus beschouwt het in de vierde/vijfde eeuw als juist dat God boven de wereld staat. Het omkeren van deze zijnsorde is, in zijn optiek, moreel verwerpelijk: "Goede mensen gebruiken [*ut*] namelijk de wereld om van God te kunnen genieten [*frui*], terwijl de slechte Hem willen gebruiken om van de wereld te genieten."; Aurelius Augustinus, *De Stad van God*, vertaald door Gerard Wijdeveld (Amsterdam: Ambo/Anthos, 2002) 683. In de tijd van de Reformatie, met praktijken in de katholieke kerk waarin het materiële een rol speelt die door hervormers als verwerpelijk wordt gezien – een levendige handel in aflaten, rijkdom van de kerk die werd uitgedrukt in pracht en praal in plaats dat die werd ingezet om voor de armen te zorgen – zette Martin Luther een theologische wissel om met zijn *sola scriptura*. Deze grote nadruk op het Woord van God, de Bijbel, die in de volkstaal beschikbaar moest komen zodat die veel breder toegankelijk zou worden, verlegde de 'toegang' tot God naar het Woord: niet door de kerk met zijn aflatenhandel, goede werken en heiligen, maar door de heilige Schrift komen mensen tot Christus.

("Ik denk dus ik ben") maakt hij een scheiding tussen de denkende, geestelijke binnenwereld (*res cogitans*) en de stoffelijke, fysieke buitenwereld (*res extensa*).¹⁷ Omdat de westerse (klassieke) cultuur en het christendom zo nauw met elkaar verweven zijn (geweest), zit niet alleen een hiërarchisch, maar ook dualistisch denken ten aanzien van geest en materie diep in onze cultuur. Ook nu nog slechts 36% van de mensen in Nederland zichzelf als christen beschouwt, is dat niet uit onze samenleving verdwenen.¹⁸ Theologen hebben zich daartoe te verhouden.

Intuïtie

De discussies over het religiebegrip en de verhouding van geest en materie kennen praktisch theologen goed en ze nemen daar via hun onderzoeken over allerlei onderwerpen zelf aan deel. Bij die onderzoeken gaat het om, wat ik voor dit moment noem, de *oppervlaktestructuur*: de fenomenen, de praktijken en materie waarin geloof, betekenis en zin (kunnen) worden gevonden. Ik wil daarmee geenszins suggereren dat dit onderzoek oppervlakkig zou zijn, maar ermee aangeven dat ik in deze rede wil aansnijden wat ik zie wanneer ik daaronder probeer te kijken. Het gaat mij dus om de *dieptestructuur* in de samenleving (en daarmee ook in de kerk).¹⁹ Het blootleggen van die dieptestructuur is relevant en ook urgent, omdat die invloed heeft op onze relaties met andere mensen, met niet-mensen, en, voor wie geloven, ook op onze relatie met de God die zich bekendmaakt in de Schriften.

Mijn intuïtie, voortbouwend op de inzichten uit twee decennia onderzoek dat het materiële van geloof essentieel is, is dat in het spoor van de

17 Descartes ontvouwde zijn gedachten over de *res cogitans* ('denkende substantie', waaronder geest, ziel, bewustzijn en denken ressorteren) met name in Meditatio II en die over de *res extensa* ('uitgebreide substantie'; materie, lichaam, uitgebreidheid) met name in Meditatio VI. Cf. John Cottingham, *René Descartes: Meditations on First Philosophy: With Selections From the Objections and Replies*. (New York: Cambridge University Press, 2012), 32-47. <https://research-ebsco-com.proxy-ub.rug.nl/linkprocessor/plink?id=a2e17282-35c8-3237-8190-fcb900effd70>.

18 Joris Kregting, Fred van Lieburg, Paul Vermeer, *God in Nederland 1966-2024*. (Amsterdam: HDC 2025), 42-43.

19 Het onderscheid tussen 'oppervlaktestructuur' en 'dieptestructuur' ontleen ik aan de theorieën over de structuur van taal van taalkundige en filosoof Noam Chomsky uit de jaren 60 van de vorige eeuw. In mijn analyse van de dieptestructuur van het menselijke contact met het materiële probeer ik te kijken onder de structuur van de fenomenen en concrete praktijken waarin de omgang met materie vorm krijgt: wat is het dat deze fenomenen voortbrengt?

dualistische scheiding van geest en materie, het geestelijke nu steeds meer ‘zelfreferentieel’ dreigt te worden: de wisselwerking tussen geest en materie, waarbij beiden op elkaar ingaan, komt in onze samenleving onder druk te staan. Ik weet nog niet zeker of wat ik zie klopt – ik presenteer geen afgerond onderzoek – en ga er graag over in gesprek, maar ik vind bij verschillende denkers wel bevestiging voor deze intuïtie.

Cultuuranalyse

Hoewel in de ordening van geest en materie in de westerse samenleving het materiële aan het geestelijke ondergeschikt is gemaakt en geraakt, zijn narratieven, geloofsovertuigingen, denkbeelden en ideologieën nooit los van materie: ze onderhouden er een relatie mee. De aard van die relatie laat zich plotten op een continuüm van wisselwerking tussen geest en materie aan het ene uiteinde en invloed van geest op materie aan het andere uiteinde.

Invloed van het geestelijke op het materiële

Het geestelijke kan invloed hebben op het materiële; het gaat dan om eenrichtingsverkeer waarbij het geestelijke dominant wordt gemaakt. Stel, je gelooft dat het een goed idee is om in je ruim bemeten achtertuin een moestuin aan te leggen zodat je van ‘eigen’ grond kunt eten: je sleept 26 zakken biologische potgrond aan, plant stekjes van courgette-, pompoen-, paprika- en tomatenplanten die je in de vensterbank hebt opgekweekt en legt een composthoop aan. Een paar weken later hebben alle slakken je moestuin-in-wording opgevreten.²⁰ Het kan nu bijvoorbeeld gebeuren dat je koers zet naar het tuincentrum om slakkengif met metaldehyde in te slaan: als je dat in je tuin strooit en slakken dat eten, verliezen ze vocht, gaan ze schuimen en sterven. Als je dat middel een beetje consequent gebruikt in je tuin, dan vreten de beesten je stekjes niet aan en kunnen die uitgroeien tot planten

20 Ik noemde dit voorbeeld afgelopen zomer in een interview aan dagblad Trouw. Interessant is de keuze voor de kop die de koppenmaker van de krant er vervolgens boven plaatste: “Mijn moestuin praat tegen mij.” Dat kan neutraal gelezen worden, maar in het licht van de dualistische denktraditie van het Westen ook als een wat wonderlijke uitspraak die wellicht vragen oproept over de rationele vermogens van een theoloog-wetenschapper. Cf. Mirella Klomp, ‘Bij Theoloog der Nederlanden Mirella Klomp heeft de grond het voor het zeggen: “Mijn moestuin praat tegen mij.”’, geïnterviewd door Maaïke Van Houten, 13 juli 2025, Trouw, <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/bij-theoloog-der-nederlanden-mirella-klomp-heeft-de-grond-het-voor-het-zeggen-mijn-moestuin-praat-tegen-mij~b0e7067a/>. Laatst geraadpleegd op 26 september 2025.

waarvan je kunt oogsten en eten. Je wendt je macht aan om invloed uit te oefenen op de slakkenmaterie, omdat je de overtuiging hebt dat het goed is om groenten uit eigen tuin te eten. Dat narratief neemt dan de slakkenmaterie voor zich in dienst of maakt die instrumenteel. De slakken hebben niets in de melk te brokkelen: de omgang met deze materie staat in het teken van het narratief en de overtuiging dat eten uit eigen moestuin nastrevenswaardig is.

Een treffend recent voorval waarbij het geestelijke het materiële voor zich in dienst nam, vinden we in de maatschappelijke ophef die afgelopen augustus ontstond rondom een commercial van pretpark Walibi in Biddinghuizen. Walibi bracht een trailer in omloop om de kaartverkoop te stimuleren van een evenement geprogrammeerd rond Halloween: *Halloween Fright Nights – Souls for sale*.²¹ De trailer toonde een vrouw in kort satijnen nachthemd die opgesloten zit in een glazen kooi en angstig rondkijkt terwijl er door griezelige figuren op haar geboden wordt. Wanneer veilingmeester *Eddie The Clown* haar aan de hoogste bieder verkoopt, valt de vrouw door de bodem van de kooi in een shredder: ze wordt bloedig vermoord. De commercial werd gelanceerd in een week waarin het nieuws van vier gevallen van geweld tegen vrouwen naar buiten kwam, waaronder de moord op de zeventienjarige Lisa in Duivendrecht, en in een zomer waarin in juli al de moord op twee andere vrouwen aan het licht kwam. *Walibi* kreeg veel kritiek op de trailer, onder andere via sociale media, maar ook steun van mensen die de ophef maar overdreven vonden.²²

Uit de reacties van Walibi blijkt dat het pretpark overduidelijk geen link legde (en wenste te leggen) tussen het griezelverhaal en de materiële werkelijkheid van geweld tegen vrouwen, en ook de kritiek niet leek te doorgronden van

-
- 21 Merk op dat de mens hier wordt aangeduid als (enkel) 'ziel' en vergelijk het inmiddels archaïsche gebruik van de term 'zielen' als aanduiding voor het aantal lidmaten van een kerk.
- 22 De ophef ontstond omdat in honderden reacties op sociale media een link werd gelegd tussen de video en de maatschappelijke context waarin geweld tegen vrouwen een structureel maatschappelijk probleem vormt. Individuen legden daar in scherpe bewoordingen de vinger bij, door de trailer te kwalificeren als 'bizar', 'misselijkmakend' en, vaak genoemd, 'walgelijk'. Non-profitorganisatie *Women_inc* schreef over de video op LinkedIn: "Femicide is een nationale noodsituatie, geen marketingtruc", diende een klacht in bij de Reclame Code Commissie en riep anderen op om datzelfde te doen. Cf. bijvoorbeeld de LinkedIn-post van *Women_inc* Women_inc, 'Femicide is een nationale noodsituatie, geen marketingtruc', LinkedIn, augustus 2025, https://www.linkedin.com/posts/women-inc-_walibi-deelt-een-reclame-voor-fright-nights-activity-7364306443602178053-Y8e8/?originalSubdomain=nl. Laatst geraadpleegd op 26 september 2025.

de mensen die deze link wel legden. Het ontkende de werkelijkheid van de moord op vrouwen niet, maar wilde die uitdrukkelijk niet in verband brengen met het Halloween-event. Datzelfde gold voor het publiek dat Walibi hierin bijviel. De verklaring waar Walibi mee kwam, nadat de ophef was ontstaan, vermeldde dat de trailer weliswaar voor drie dagen teruggetrokken zou worden uit alle communicatie-uitingen, maar benadrukte (1) dat Eddie de Clown en zijn *freaks* 'overduidelijk fictieve figuren' zijn 'die door hun overdreven gretigheid aantonen dat deze hele scene de werkelijkheid overstijgt', (2) dat het hele script karikaturaal is en er geen enkele relatie met de werkelijkheid wordt nagestreefd, (3) dat in de Halloweentraditie angst een centraal thema is en een emotie die de beleving ten goede komt.²³ Onder de verklaring verschenen talloze steunbetuigingen van mensen die in dezelfde sfeer redeneerden, zoals deze: "Serieus? Een horror-commercial voor een Halloween-event wordt ineens gelinkt aan femicide? Dat is echt doorgeslagen. (...) Niet elk stukje fictie hoeft politiek correct te zijn. Soms is het gewoon horror, entertainment, shockvalue."²⁴

In de reactie van Walibi en de steunbetuigingen blijkt duidelijk dat er een stevig schot wordt gezet tussen een materieel verschijnsel in de werkelijkheid en het fictieve verhaal op Halloween. De allerbeste illustratie hiervan was de tv-uitzending van Nieuwsuur op 21 augustus (waarvan de eerste zes minuten werden besteed aan een item over de dood van Lisa en geweldsincidenten

23 De verklaring was nog uitgebreider en maakte daarmee een defensieve indruk, die de verontwaardiging van sommigen nog deed toenemen. Zo werd aangegeven dat Walibi de recente gebeurtenissen en de gruwelijkheid daarvan ten zeerste betreurde, en dat nu de realiteit de fictie oversteeg, maar dat dat niet wilde zeggen dat er geen fictie meer gemaakt zou mogen worden. Ook werd gesteld dat in het bedrijf inclusiviteit een basiswaarde is, dat het daarom onmogelijk is dat Walibi femicide of andere vormen van geweld zou tolereren, goedkeuren of promoten, dat het bedrijf elke vorm van geweld, ook tegen vrouwen, als een gruwelijke ontsporing beschouwt die in de samenleving nooit een plek mag hebben. Toen de storm drie dagen na deze verklaring niet was gaan liggen, kwam het pretpark op 25 augustus 2025 met een nieuwe verklaring, waarin het meedeelde de commercial definitief terug te trekken en te zullen vervangen. Daarbij hield het vol dat het ging om "fictie, horror en overdrijving, elementen die eigen zijn aan Halloween". Walibi Holland, 'Statement Walibi Holland - Halloween Fright Nights Commercial', Facebook, augustus 2025, <https://www.facebook.com/walibiholland/posts/statement-walibi-holland-halloween-fright-night-commercialde-recente-commercial/1239108224924300>. Laatst geraadpleegd op 26 september 2025.

24 Eerste reacties onder de Facebook-post van het AD "Woedende reacties op Walibi-video waarin doodsbanne vrouw als 'object' wordt verkocht en vermoord", AD, 'Woedende reacties op Walibi-video waarin doodsbanne vrouw als "object" wordt verkocht en vermoord', Facebook, 21 augustus 2025, <https://www.facebook.com/shar/p/1CQmB96ZWp/>. Laatst geraadpleegd op 26 september 2025.

tegen vrouwen). Wanneer aan het einde van de uitzending wordt afgesloten met een item over de ophef rond de reclamevideo van Walibi, luidt de slotzin van de presentatrice: “Het pretpark trekt na veel negatieve reacties de video tijdelijk terug, maar benadrukt dat de moord niet echt is.”²⁵ Dus de redenering is: fictie is niet echt, maar geweld tegen vrouwen is wel echt, en daarom staan ze los van elkaar. Waar deze reactie echter aan voorbijaat, is echter dat het griezelverhaal van een vrouw die wordt gegijzeld en vermoord horror is en shockvalue heeft, *juist omdat* er seksueel en dodelijk geweld tegen vrouwen plaatsvindt. Het punt is echter niet dat Walibi *ontkent* dat er een materiële werkelijkheid is waarin vrouwen slachtoffer zijn van (vaak mannelijk) geweld, maar dat de materiële realiteit van geweld tegen vrouwen een potentiële bedreiging vormt voor het evenement en daar ver bij vandaan gehouden wordt.

Matter of concern

Daarmee zijn we bij de kern. Het materiële is nooit uitsluitend materieel. Zoals het geestelijke (of dat nu (geloofs)overtuigingen zijn, frames of ideologieën) komt in een narratief, komt ook het materiële ingebed in een narratief. Een lamp is een lamp, maar die verschijnt in een verhaal: het is een kapotte lamp in de lantaarnpaal die geen licht geeft, waardoor je op straat struikelt en tegen de grond smakt, of de gezellige lamp in de hoek die de woonkamer zo sfeervol maakt. Een vrouwenlichaam dat wordt geschonden is een vrouwenlichaam dat wordt geschonden, maar dat verschijnt in een verhaal: over asielzoekers waarvan we er hier (“zie je nou wel”) al te veel hebben, of over genderongelijkheid (“nog altijd”), of over “het is maar fictie”. De vraag is: in welk verhaal verschijnt materie, en hoe?

Filosoof en wetenschapsantropoloog Bruno Latour wijst er, in een al wat ouder artikel, op hoe materie veel minder ‘matter of fact’ is dan we wellicht denken.²⁶ In de periode van de Verlichting, zegt hij, is een krachtig beschrijvend instrument ontwikkeld – het object als ‘*matter of fact*’ – dat uitstekend hielp om allerlei geloof, illusies en machten te ontmaskeren. Maar deze geobjectiveerde materie kon zich vervolgens niet verweren toen die op zijn beurt werd

25 ‘Nieuwsuur’. *Nieuwsuur*. NPO, 21 augustus 2025. https://npo.nl/start/serie/nieuwsuur/seizoen-2025/nieuwsuur_5176/afspelen. Laatst geraadpleegd 26 september 2025.

26 Bruno Latour, ‘Why Has Critique Run out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern’, *Critical Inquiry* 30, nr. 2 (2004): 225-48, <https://doi.org/10.1086/421123>. Laatst geraadpleegd op 26 september 2025.

verslonden door diezelfde ontmaskerende prikkel. Latour vraagt zich vervolgens af: "Kunnen we een ander krachtig beschrijvend instrument ontwikkelen dat zich deze keer richt op materie die ons ter harte gaat, en waarvan het doel dan niet langer is om te ontmaskeren, maar om te beschermen en zorg te dragen?"²⁷ Het instrument dat hij vindt, is een *matter of concern*, die er niet langer op gericht is materie te ontmaskeren, maar juist te beschermen en te verzorgen. Waar Latour in 2004 spreekt over *concern*, schrijft Donna Haraway een paar jaar later over zorg voor materie die ons ter harte gaat. Daarbij wijst ze op het belang van nieuwsgierigheid dat deel is van die zorg: nieuwsgierigheid om van die materie iets te leren, om er wijzer van te worden, te ontvangen.²⁸

Dit is wat er, meen ik, op het spel staat als ik, door mijn ooghalen kijkend, waarneem dat de wisselwerking tussen geest en materie in onze samenleving onder druk staat. En wanneer ik in deze rede de vraag stel naar goede aandacht voor materie, dan draait dat om de vraag: kijken we als mensen met zorg, met aandacht naar materie, zijn we er nieuwsgierig naar, is het materiële voor ons *matter of concern*? Geloven we in materie die op onze narratieven mag ingaan? Kennen we materie *agency* toe? En daarmee is dan altijd ook de vraag: *welke* materie is *matter of concern*? *Wat* is ons dierbaar, *wat* verdient of krijgt onze zorg, *waar* geven we om? Kennen we materie geen *agency* toe, of zetten we die in voor wat we geloven en vinden, dan maken we die aan het geestelijke ondergeschikt. In dat laatste geval is er geen wisselwerking tussen het geestelijke en het materiële, maar sprake van een 'heersen over'.

Politieke narratieven en symbolen in de publieke ruimte

Een rel rond een pretpark heeft niet direct levensbedreigende impact. Maar wanneer het materiële in dienst wordt genomen door de narratieven, overtuigingen of ideologieën van bijvoorbeeld politieke machthebbers, regeringsleiders of lokale autoriteiten, kan dat vergaande en soms ook gevaarlijke consequenties hebben.

27 Latour, "Why has critique", 232. Latour noemt in verband met 'to protect and to care' de naam van Donna Haraway (maar zonder nadere bronvermelding).

28 Die nieuwsgierigheid komt vooral ter sprake in hoe Haraway, in haar uiteenzetting over de verschillende *species* zich tot elkaar verhouden, *caring* beschrijft: als "becoming subject to the unsettling obligation of curiosity, which requires knowing more at the end of the day than at the beginning". Donna Haraway, *When Species Meet* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008), 36.

Denk aan de zelfverzonnen asielcrisis van het kabinet Schoof. Toen de premier op 13 september 2024 bij de presentatie van het regeerprogramma van zijn kabinet toelichtte waarom dat met noodwetgeving rondom asiel zou komen, was de reden dat mensen een asielcrisis ‘ervaren’.²⁹ Niet het aantal asiel-aanvragen deed ertoe, of de grote problemen met de opvang van asielzoekers, voortvloeiend uit politieke en maatschappelijke onwil en onvermogen om met name de doorstroom van statushouders beter te regelen: er moest noodwetgeving komen vanwege een gevoel. Met als heel concrete, materiële consequenties van deze asielnoodwet: aanhoudende onrust voor asielzoekers door wisselende opvanglocaties, aanhoudende dreiging om teruggestuurd te worden – ook na vijf jaar nog – en onzekerheid over gezinsleden die zijn achtergebleven in onveilig gebied, aldus Vluchtelingenwerk Nederland.³⁰ Het gaat om een politieke agenda die mensenlevens aan zich ondergeschikt maakt, voor zich in dienst neemt, in de verdrukking brengt. Die zijn geen *matter of concern*.

Of denk aan het fenomeen regenboogzebrapad, ook wel ‘gaybrapad’ genaamd. In de gemeente Alkmaar ligt er sinds 2020 een, afgelopen zomer aangevuld met een tweede: een zebrapad waaroverheen de kleuren van de regenboog zijn aangebracht, zodat het nog wel witte strepen heeft maar tussen gekleurde banen.³¹ Het zwart-witte zebrapad – een officieel verkeersteken voor een voetgangersoversteekplaats dat niets anders betekent dan dat op die plek voetgangers voorrang moeten krijgen – wordt hiermee gemaakt tot een symbool van acceptatie, inclusie en diversiteit. Dat gebeurt omdat mensenlevens hier juist wel *matter of concern* zijn. Maar ook hier neemt het geestelijke (het recht om gelijk te worden behandeld en niet te worden gediscrimineerd) de materie (witte verf en asfalt) voor zich in dienst om een boodschap uit te dragen. Dat heeft een risico, namelijk dat het symbool wordt betwist. Zolang dat gebeurt doordat het met graffiti wordt beklad, is dat nog niet gevaarlijk, maar dat kan anders uitpakken als het iemand ertoe brengt om geen voorrang

29 Christoph Schmidt, ‘Als er topperleg is over de asielcrisis, dan zal er wel een asielcrisis zijn toch?’, Trouw, 15 oktober 2024. Laatst geraadpleegd 26 september 2025.

30 ‘Noodwet? 3 gevolgen waar wij ons grote zorgen over maken’, Vluchtelingenwerk, 26 september 2024, <https://www.vluchtelingenwerk.nl/nl/artikelen/nieuws/noodwet-3-gevolgen-waar-wij-ons-grote-zorgen-over-maken>. Laatst geraadpleegd op 26 september 2025.

31 Merel Schut, ‘Handig om te weten: deze verkeersregels gelden bij het regenboogpad in Alkmaar’, In de Buurt, z.d., <https://indebuurt.nl/alkmaar/nieuws/zebrapad-68550/>. Laatst geraadpleegd op 26 september 2025.

te verlenen.³² En het kan verwarrend zijn (en potentieel gevaarlijk) dat de zebra zijn eenduidige tekenkarakter verliest, omdat in andere gemeenten, zoals Amersfoort, ook regenboogpaden zijn aangebracht, maar zonder wit, die niet als officiële oversteekplaats dienen en waar dus geen voorrang hoeft te worden verleend.³³

Wisselwerking tussen het geestelijke en het materiële

Aan het andere eind van het genoemde continuüm staat een wisselwerking tussen het geestelijke en het materiële. Daarbij is sprake van tweerichtingsverkeer. Er ligt een houding onder van openstaan voor de mogelijkheid om van gedachten te veranderen, en van bereidheid om wellicht zelfs anders te gaan handelen. In het (vrij onschuldige) voorbeeld van de moestuin, kan zo'n wisselwerking ontstaan wanneer alle slakken je moestuin-in-wording hebben opgevreten en je tot het inzicht komt dat het misschien te hoogmoedig was om te denken dat jij de baas bent in de tuin. Je laat toe dat de tuin en de slakken jouw overtuigingen corrigeren – slakken kunnen een *matter of concern* worden: de materie zet je op je plek, je realiseert je dat je er voetstoots van uit was gegaan dat je de omgeving zomaar naar je hand kon zetten, wat natuurlijk niet zo is.

Een mooi voorbeeld van deze wisselwerking vind ik het Britse tv-programma *The Repair Shop*, waar mensen met een dierbaar voorwerp, vaak van een overleden geliefde, naar een stal op het platteland komen om dat voorwerp door ambachtslieden te laten herstellen, repareren. Dat gaat van de oude accordeon van een vriend en het paardenzadel van een broer die in de oorlog is gesneuveld, tot de trouwring van een jong weduwe geworden moeder en de teddybeer uit een jeugd in een ver land. Het is materie die beschadigd is geraakt en waar een verhaal aan vastzit. In het tv-format van *The Repair Shop* roept de materie dat verhaal op, er wordt aandacht aan besteed: dierbare herinneringen worden verteld en versterkt, terwijl intussen het voorwerp wordt gerepareerd. Soms is wat *The Repair Shop* uitzendt, meen ik, niets minder dan 'opstanding van het vlees': als mensen uiteindelijk zielsgelukkig met het met liefde, aandacht en vakmanschap herstelde voorwerp weer

32 André Bakker, 'Bekladding op regenboogpad in Alkmaar leidt tot verontwaardiging: "Pijnlijk"', Streekstad Centraal, 5 augustus 2025, <https://streekstadcentraal.nl/60198543-bekladding-op-regenboogpad-in-alkmaar-leidt-tot-verontwaardiging-pijnlijk>. Laatst geraadpleegd op 26 september 2025.

33 'Amersfoort wil met regenboogzebrapad tonen dat iedereen welkom is.', RTV Utrecht, 1 oktober 2021, <https://www.rtvutrecht.nl/nieuws/3177553/amersfoort-wil-met-regenboogzebrapad-tonen-dat-iedereen-welkom-is>. Laatst geraadpleegd op 26 september 2025.

vertrekken en een beetje rechtop naar buiten lopen dan hoe ze binnenkwamen.³⁴

De *loop* van een zelfreferentiële wereld

In al deze voorbeelden uit het domein van de samenleving wordt duidelijk dat er verschillende posities zijn op het continuüm van de verhouding tussen geest en materie: van een wisselwerking tussen het geestelijke en het materiële, of – door hoe degenen die macht hebben hun macht gebruiken – van eenzijdige invloed van het geestelijke op het materiële. In dat laatste geval ontstaat er een *loop* in het narratief, waarmee denkbeelden impact hebben op materie, maar door een verschil in machtsposities die materie geen ruimte krijgt om terug te spreken. Het geestelijke krijgt daardoor geen nieuwe input: er is sprake van eenrichtingsverkeer van het geestelijke richting het materiële. Het gevaar daarvan is dat het geestelijke zelfreferentieel wordt. Het verwijst alleen nog naar zichzelf, is alleen nog met zichzelf in gesprek, terwijl het het stoffelijke voor zich in dienst neemt. Het materiële wordt dan instrumenteel ingezet voor wat we geloven, denken, vinden: het moet in ons plaatje passen, ons narratief, onze ideologie. Zo'n zelfreferentiële wereld kan een parallelle werkelijkheid worden die bijvoorbeeld bijdraagt aan verwaarlozing van de planeet, of honger teweegbrengt bij concrete mensen, pijn bij dieren, uitroeiing van insecten et cetera. Die wisselwerking doet zich voor, maar mijn intuïtie is dat op het niveau van de maatschappij steeds vaker sprake is van eenzijdige invloed.

Wel of geen wormen

Aangezien de kerk onderdeel is van de samenleving, vinden we ook daar voorbeelden van wisselwerkingen, maar ook van eenzijdige invloed van het geestelijke op het materiële. In discussies over het behouden of afstoten van een bepaald kerkgebouw, bijvoorbeeld, mogen *soms* de lichtinval door de ramen, het houtsnijwerk aan de kop van de kerkbanken, of de bijzondere architectuur meedoen. Het eerder genoemde onderzoek naar kerken en pacht bevat met name voorbeelden van hoe het geestelijke over het materiële heersen kan. De bodemkwaliteit van de eigen pachtgrond doet er daar vaak

34 'The Repair Shop', BBC, z.d., <https://www.bbc.co.uk/programmes/b08l581p>. Laatst geraadpleegd op 26 september 2025.

weinig toe: de grondpositie van diaconie is een bedrag in euro's dat verschijnt in de bank-app op een telefoonscherm. Hoeveel wormen per hectare zich in de grond bevinden, doet daarin niet mee. Nu zijn pachtopbrengsten vaak essentieel om het goede en belangrijke diaconale werk dat er te doen staat te kunnen bekostigen, dus mijn punt is zeker niet dat geld en het hebben van grond verkeerde praktijken zouden zijn. Maar de vraag ligt op tafel *welke materie ons concern is*. Voor veel kerken met pachtgrond zijn dat boeren: zij vinden het belangrijk dat het goed gaat met de agrariërs aan wie ze grond verpachten. Maar wanneer kerken menen dat het geen taak van de kerk is om zorg te hebben om de kwaliteit van de grond of de wormen, heerst het geloof over de materie en dat gaat ten koste van de grond.

Dat klinkt simpeler dan het is, zoals het volgende citaat van een andere diaken laat zien: “[O]m een bepaalde manier van grondgebruik te bevorderen, dat is geen diaconale taak. [...] Diaconie is niet voor denkbeelden, dat is een kwestie van cultuur, geen sociale nood. Je gaat als diaconie ook niet een concert van Mozart subsidiëren.”³⁵ Hier wordt de geloofsovertuiging ‘nadenken over grondgebruik is geen diaconale taak’ niet als geloofsovertuiging herkend, en lijkt het huidige gebruik van pachtgronden (ten onrechte) te worden gezien als ‘neutraal’, terwijl een extensieve omgang met de grond wordt geframed als ‘cultuur’.”³⁶ Dit kan leiden tot een zelfreferentieel debat, dat niet gaat over stikstof of verlies van biodiversiteit, maar waarin vooral posities worden ingenomen en bevochten zonder dat de grond daarin meedoet. Het gaat in dat debat dan meer om het bevestigen van de eigen identiteit dan dat er openheid is om in wisselwerking met de materiële werkelijkheid van voedsel, grond, vee te overwegen welke verantwoordelijkheid, opdracht of roeping er ligt om te zorgen voor de aarde die, zoals Psalm 24 bezingt, ‘des Heren’ is.

De opening die ontstaat wanneer de diaken zich in het interview hardop afvraagt waarom zij als diaconie eigenlijk geen duurzame landbouwprojecten in Nederland steunen, is er een waarin de diaken beseft dat de biodiversiteit van de eigen pachtgrond mee kan gaan doen in het beantwoorden aan de diaconale roeping. Daar ontstaat een wisselwerking tussen het materiële en het geestelijke, die mogelijk maakt dat de grond terugsprekt, wormen meedoen en rode klaver iets kan veranderen aan het beleid.

35 Tromp, *Kerk en pacht*, 35.

36 Tromp, *Kerk en pacht*, 35.

‘Out of touch’

Voor mijn waarneming van deze dieptestructuur vind ik onder andere bevestiging bij de Ierse filosoof Richard Kearney. In 2021, tijdens de coronapandemie, publiceerde hij het boekje waaraan hij al voor de pandemie was begonnen: *Touch. Recovering our most vital sense*. Kearney stelt dat we het contact met onze zintuigen aan het verliezen zijn en noemt dat ‘de hedendaagse crisis van de aanraking’: we leven in “een tijdperk van simulatie, beïnvloed door digitale technologie en een groeiende cultuur van virtuele ervaringen”.³⁷ De coronamaatregelen om afstand van elkaar te houden hebben dat alleen nog maar verder versterkt, aldus Kearney, maar het was al gaande: wij hebben gebrek aan contact met het materiële. Kearney blijft in dichotomieën denken en suggereert dat onze materialistische wereld in dit digitale tijdperk met de dag immateriël wordt, waarbij touchscreens ons naar de uitgang van de aanraking zelf leiden.³⁸ Zo spreekt hij zelfs van *excarnation*, waarbij het vlees, het lichaam, beeld wordt. Het zal, gezien mijn cultuuranalyse, niet verbazen dat Kearney mij op dit punt niet overtuigt. De wereld wordt niet immateriël, maar de relatie tussen het geestelijke en materiële verliest aan wederkerigheid: deze wordt eenzijdiger doordat materie wel erg vaak, en tot eigen schade, in dienst wordt genomen van het geestelijke. Maar ik volg Kearney wel wanneer hij zegt dat we *out of touch* zijn, als we niet meer sensitief zijn voor hoe het materiële tegen ons terugpraat; niet meer horen wat voor nieuws of eigens materie ons te vertellen heeft. We kunnen niet goed meer luisteren, zien, ruiken, proeven en voelen – we zijn het contact met onze zintuigen en daarmee het contact met het materiële verloren. Ons ontbreken vaak de vaardigheden om het geestelijke en het materiële op elkaar in te laten werken, om een wisselwerking tot stand te brengen waar beiden beter van worden.

Terugpraten

Dat brengt me opnieuw bij Bruno Latour. In zijn geo-sociale analyses van de menselijke conditie constateert hij in 2017 dat de universaliteit van globalisering vervangen is door een nieuwe, perverse universaliteit, namelijk “dat we

37 “the crisis of touch in our time – an age of simulation informed by digital technology and an expanding culture of virtual experience” Richard Kearney, *Touch: recovering our most vital sense* (Columbia University Press, 2021), 2. Vertaling mk.

38 Kearney, *Touch*, 4.

voelen hoe de grond het onder ons aan het begeven is”.³⁹ Het is deze universele dreiging die migraties voortbrengt, maar ook de explosieve groei van ongelijkheden en de ecologische mutatie die zich aan het voltrekken is. Dat laatste noemt Latour ‘het Nieuwe Klimaatregime’ dat “al geruime tijd alle grenzen omver[blaast]” en “ons aan alle winden bloot[stelt]”. Voor de verschijnselen van klimaatverandering geldt: “tegen die indringers kunnen we geen muren oprichten”.⁴⁰ We weten inmiddels wel dat we als mensen invloed hebben (en hebben gehad) op de klimaatcrisis, maar hopen dat het wel los zal lopen met de effecten van klimaatverandering op ons bestaan.⁴¹ Dat laatste valt echter niet te verwachten: de aardbol reageert op het menselijke handelen. Het klimaat, de vervuiling, de opwarming van de aarde en extreem weer gaan in toenemende mate over ons heersen.⁴² Dat botst met de ideeën die de wereld leiden, met name met de ideologie van ‘de natuur’, waarin, volgens Latour, ‘de natuur’ geen handelingsvermogen, geen *agency* krijgt. In de zoektocht naar modernisering, naar het globale, heeft deze ideologie de rationaliteit misbruikt (de onderliggende economische theorieën, bijvoorbeeld, lijken objectief maar zijn dat niet).⁴³ Zo zijn we, aldus Latour, in de afgelopen twee eeuwen ‘vergeten’ te anticiperen op het moment dat de aarde zou gaan terugspreken.⁴⁴

39 Bruno Latour, *Waar kunnen we landen? Politieke oriëntatie in het Nieuwe Klimaatregime (Où atterrir? Comment s'orienter en politique)*, vertaald door Rokus Hofstede (Octavo, 2018), 20.

40 Ibid.

41 Latour, *Waar kunnen we landen?*, 17.

42 Latour, *Waar kunnen we landen?*, 79.

43 Latours kritiek richt zich op de laat-moderne wereld die – zoals de Indiase antropoloog Arjun Appadurai al in de jaren 90 van vorige eeuw vaststelde – een mondiale samenleving is waarin ideeën en beelden, culturele waarden, geld, informatie en mensen (vrijwillig of onvrijwillig), verbonden door netwerken, in een ongeëvenaard tempo over de aardbol schieten. Arjun Appadurai, *Modernity at large: cultural dimensions of globalization*, Public worlds, v. 1 (University of Minnesota Press, 1996), 33-43. De verbondenheid van die *cultural flows* hebben ons veel gebracht (met name in het Westen): we kunnen meer van de wereld zien dan ooit tevoren, via sociale mediakanalen grotere sociale netwerken bouwen dan iemand had kunnen bedenken met mensen die soms 10.000 kilometer bij ons vandaan wonen, met een muisklik iets bestellen en dat door een busje thuis laten bezorgen, technologieën delen die aardbevingen of overstromingen zien aankomen en mensen tijdig waarschuwen zichzelf in veiligheid te brengen. Alles en iedereen is met elkaar verbonden geraakt. Maar Latour wijst op de schadelijke kant aan deze *flows*: in deze schuivende sociale landschappen en door digitale technologieën is het globale een oriëntatie geworden gericht op dingen van ver weg, “alsof ze buiten de sociale wereld staan en volkomen onverschillig zijn voor de bekommernissen van mensen.” Latour, *Waar kunnen we landen?*, 80.

44 Latour, *Waar kunnen we landen?*, 78-82.

Onze ideologieën hebben de stoffelijke wereld beheerst (en doen dat nog steeds), maar de natuurlijke wereld reageert inmiddels op menselijke activiteit. De aarde, de materie, is ondergeschikt gemaakt en geraakt aan ideeën en beelden: er is sprake van eenrichtingsverkeer. Latour verklaart dit uit het ontstaan van een kosmologisch buitenperspectief: de moderne wetenschappen hebben ontdekt dat we niet alleen vanaf de aarde het universum in kunnen kijken, maar dat we ook op basis van “het virtuele standpunt van een oneindig universum” kunnen zien en begrijpen wat er op de aarde gebeurt en ons kunnen oriënteren op de toekomst.⁴⁵ “Kennen is kennen van buitenaf”.⁴⁶ De bewegingen en transformaties die zich intussen in het hier en nu op de aarde voltrekken en van dichtbij kunnen worden bekeken, worden beschouwd als “verbeeldingen (...) zonder houvast in de werkelijkheid”.⁴⁷ Zo is er een vertakking en ook een afstand ontstaan tussen het ‘werkelijke’ dat extern, objectief en kenbaar zou zijn, en het ‘interne’ dat dan onwerkelijk, subjectief en onkenbaar is.⁴⁸ Het zou beter zijn ons te oriënteren op het Aardse dan op het Globale, aldus Latour: “het Aardse bevat dezelfde structuren [als het Globale, mk] maar gezien *van dichtbij, binnen* collectieven en *gevoelig* voor het handelen van mensen, waarop ze hevig *reageren*. (...)”.⁴⁹

Latours geo-sociale analyse is veelomvattender dan mijn voorzichtige cultuuranalyse. Maar in zijn beschrijving van de ideologie van de natuur, die zich volgens hem deels heeft vermomd als objectieve moderne natuurwetenschappen⁵⁰, zie ik een bevestiging dat, ook in onze omgang met de aarde, het stoffelijke, de materie, beheerst wordt door het geestelijke. Er is niet breed sprake van wederzijdse verbondenheid tussen de twee, een wisselwerking, in de zin van een ‘op elkaar ingaan’, een – om met Kearney te spreken – sensitiviteit voor wat er met de planeet gebeurt. In het algemeen mogen we wel zeggen dat er geen zien en luisteren is naar wat de aarde nodig heeft dat ons geloof in globalisering corrigeert en ons ertoe brengt de bijbehorende levensstijl aan te passen.

45 Latour, *Waar kunnen we landen?*, 81.

46 Latour, *Waar kunnen we landen?*, 82.

47 Latour, *Waar kunnen we landen?*, 84.

48 Latour, *Waar kunnen we landen?*, 85.

49 Latour, *Waar kunnen we landen?*, 80. Het gebruik van kapitalen en cursivering is van Latour.

50 Marcel Barnard noteert in zijn boek over het info-technologische tijdperk iets vergelijkbaars, namelijk dat we dingen niet altijd zien voor wat ze zijn. In de digitale wereld kan gemakkelijk verwarring ontstaan (of met opzet worden gezaaid en snel verspreid) tussen symboolwerelden en werkelijkheid: die eersten “kunnen binnen de aan/uit-logica voor werkelijkheid worden aangezien en omgekeerd de realiteit voor een symboolwereld, *fake news* kan gedrag gaan sturen”. Barnard, *God in bits & bites*, 118.

Samenvattend moeten we concluderen dat wanneer er geen wisselwerking is tussen het geestelijke en het materiële, dat dan mensen en groepen, en ook gelovigen en geloofsgemeenschappen, het risico lopen in zichzelf gekeerd te raken door een *loop* in overtuigingen, geloof, ideologieën. Als dat gebeurt, worden onze (geloofs)overtuigingen een gesloten systeem waarin zij niet langer door het stoffelijke geprikkeld of bevraagd worden, maar daar macht over uitoefenen door het materiële voor zich in dienst te nemen en instrumenteel te maken. Dat kan zeer schadelijk zijn voor concrete mensen, voor levende wezens, voor allerlei vormen van materieel en immaterieel erfgoed, en ons afsnijden van onze omgeving. Geen enkel maatschappelijk vraagstuk dat op ons afkomt, is met afsnijding geholpen. Wat dan uit beeld dreigt te raken, is het goede leven. Dat stemt wellicht niet vrolijk, maar het goede nieuws is: dit is geen onontkoombare situatie. Er is een verhouding tot het materiële mogelijk die wel vrolijk maakt, omdat die het materiële meer waardeert, materie meer zichtbaar, hoorbaar en voelbaar maakt en mogelijk ook tot ons laat spreken.

Het was precies om deze reden dat ik als Theoloog der Nederlanden besloot rond te reizen door onze twaalf provincies, op zoek naar het collectieve verhaal van Nederland over de grond. Welke verhalen zijn er over grond? En wat heeft de grond ons te vertellen, hoe komt die op ons toe, waarmee verrast die ons? Anders gezegd: welke invloed hebben onze narratieven op de concrete materie van grond, en waar zien we een wisselwerking tussen het geestelijke en het materiële? De theologie kan helpen te laten zien wat zo'n wisselwerking oplevert.

Wat staat er theologisch op het spel?

Het vraagstuk van het stoffelijke is in de theologie onder andere aan de orde in het nadenken over sacramentaliteit. Dat draait om het theologische idee dat, in de woorden van Shiobán Garrigan, het lichaam van Christus aanwezig is in deze wereld, niet alleen in de zin van de metafysische claim van goddelijke incarnatie in de historische Jezus, maar als een kosmisch, veelzijdig, actueel en voortdurend aspect van al het lichamelijke leven, bezield door de heilige Geest.⁵¹ In het

51 "Sacramentality is here understood as the theological idea that the body of Christ is present in the world not merely in terms of a metaphysical claim to divine incarnation in the historical Jesus, but as a cosmic, multifaceted, current, and ongoing aspect of all bodily life, animated by the Holy Spirit." Siobhán Garrigan, *A Theology of Home in a Time of Homelessness*, Cambridge Elements. Elements in Christian Doctrine (Cambridge University Press, 2025), 44. Vertaling mk.

sacrament van de Maaltijd van de Heer is het in brood en wijn die worden gedeeld dat de gemeente het goede leven proeft en worden de hemel en deze concrete aarde verbonden. Dit sacramentele is echter niet beperkt tot de twee (of zeven) sacramenten bij uitstek. Zo betoogt Kevin Irwin dat

“When the term ‘sacramentality’ is more adequately restored as reflective of one’s own place in the universe, specifically the intrinsic relatedness of human persons to both the cosmos and to other beings in the world, the liturgy and (the seven) sacraments can be reappropriated as uniquely revelatory of the immanent and transcendent God we believe in – both incarnate (in all that implies) and of drawing us beyond here and now to eternal communion with that same God in eternity.”⁵²

Een ontwerpende en creatieve praktische theologie moet het hebben van zo’n breder verstaan van sacramentaliteit. In mijn dissertatie in 2009 betoogde ik al dat liturgische performance sacramenteel is, omdat de gemeente van Christus erop mag vertrouwen dat de Levende zich in de liturgie laat ontmoeten.⁵³ Meer in het bijzonder kwalificeerde ik de liturgische performance van twee geloofsgemeenschappen als *worship* die, telkens wanneer er gevierd wordt, *incarnational* kan worden. Daarmee kon ik het rituele handelen van die gemeenten als belichaamde godsontmoeting duiden: door het mens-worden van God te verbinden met de lichamelijke *wiredness* van de vierende gemeente.⁵⁴ Ik neem deze incarnationele lijn nu opnieuw op, in een poging deze verder te voeren tot in niet-lichamelijke materie.

Voor christenen is de geboorte van Jezus ten diepste de reden om God in materie te zoeken en te vinden: het gaat om de mogelijkheid dat in het materiële de levende Christus wordt ontmoet. De Britse theoloog David Brown ziet de incarnatie als het begin van deze mogelijkheid: als de menswording van God een

52 Kevin W. Irwin, ‘Liturgical Action. Sacramentality, Eschatology, and Ecology’, in *Contemporary sacramental contours of a God incarnate*, onder redactie van Lieven Boeve en Lambert Leijssen. *Textes et études liturgiques* 16 (Peeters, 2001), 111-123, hier 114.

53 Dit laat niet onverlet dat het in de christelijke theologie eerst en vooral de transcendente God zelf is die het initiatief neemt zich in de schepping te openbaren. Cf. Lizette Larson-Miller, *Sacramentality renewed: contemporary conversations in sacramental theology* (Liturgical Press, 2016), 6.

54 Klomp, *The Sound of Worship*, 239-262.

voortdurend effect moet hebben in onze aardse werkelijkheid,⁵⁵ dan kan het [de betrokkenheid van God op materie, mk] niet slechts bij die ene keer gebleven zijn, maar moet dat opgaan voor het hele materiële bestaan.⁵⁶ Hiermee wordt het eenmalige, historische Christusgebeuren waarin God mens is geworden (de *ephapax Christi*) niet ontkend: de incarnatie is naderhand niet nog eens gebeurd in de geschiedenis. Maar in het spoor van Gods menswording kan een ontmoeting van God en mensen plaatsvinden in materie. Het sacramentele ontkent de incarnatie niet, maar heeft deze historische eenmalige gebeurtenis juist nodig: God is mens geworden en sindsdien kan het steeds opnieuw gebeuren dat God zelf in materie op mensen toekomt.⁵⁷ Twee Bijbelteksten bieden in mijn optiek aanknopingspunten om de reikwijdte van de incarnationele ontmoeting in materie te verbreden van lichamelijke materie naar niet-lichamelijke materie. Ik werk deze hieronder uit en verbind ze met het materiaal dat ik als Theoloog der Nederlanden verzamelde tijdens de bezoeken en gesprekken die afgelopen jaar onderdeel waren van de Grondreis die ik maakte.

-
- 55 Dat de menswording van het Woord een voortdurend effect moet hebben ligt voor de hand, gezien het eschatologische karakter van het Christusgebeuren: theologisch gezien zijn mensen door Christus, zijn dood en opstanding, verlost, maar moet hun verlossing, bevrijding, opstanding tegelijkertijd voortdurend waar worden. Cf. ook Klomp, *The Sound of Worship*, 254, waar met behulp van het werk van Gerardus van der Leeuw voor het liturgisch ritueel is uitgewerkt hoe dat eschatologisch is en om die reden sacramenteel.
- 56 Dit besef is overigens verre van nieuw, zoals Brown zelf ook al aangeeft in een verhandeling over transcendentie en immanentie in Renaissancekunst: “Yet human beings are more than souls or minds; they are also profoundly shaped by material reality, and indeed nothing can happen in this world without having some effect on matter, even if it is only the firing of neurones in our brains. So for God to impact on every aspect of us immanence must also be claimed: God involved with matter. Christians believe that this happened at the deepest and most profound level in the incarnation, but if there is to be a continuing effect this cannot have happened just once, but must relate to all material existence. It is this insight that the Renaissance takes up and defends in its art.” David Brown, ‘The Place of Encounter: Icons of Transcendence and Renaissance Immanence’, in *God and Enchantment of Place*, 1ste dr., door David Brown (Oxford University Press Oxford, 2004), <https://doi.org/10.1093/0199271984.003.0003>. Brown heeft behartigenswaardige dingen geschreven over het sacramentele in relatie tot lichamelijkheid in David Brown, *God and grace of body: sacrament in ordinary* (Oxford University Press, 2007). Dit is het tweede deel van zijn trilogie over de interactie van christelijke theologie met cultuur en de kunsten. David Brown, *God and enchantment of place: reclaiming human experience* (Oxford University Press, 2004) ging aan dit deel vooraf en de reeks werd besloten met David Brown, *God and mystery in words: experience through metaphor and drama* (Oxford University Press, 2008).
- 57 “To say that worship is incarnational is a faith assertion: it expresses the hope and the expectation that the embodiment of faith, which takes place in the ritual expression, will become incarnational.” Klomp, *The Sound of Worship*, 236-237. Daarmee is ook duidelijk dat het aan God zelf is of liturgie al of niet sacramenteel of incarnationeel wordt: mensen hebben daar geen macht over en geen invloed op.

Woord wordt materie

Het Evangelie van Johannes begint met het Woord dat ‘vlees’ wordt.⁵⁸ Vlees (*sarx*) zoals biefstuk vlees is: het stoffelijke deel van de mens, concreter nog dan lichaam. De evangelist spreekt hier dus uitdrukkelijk niet over de geest. Alsof hij vreest dat zijn lezers het Woord mogelijk op de verkeerde plek zullen zoeken, benadrukt hij met de menswording van God: ‘Het gaat om het lijf van deze mens. Want met ons lijf maken wij, en door de menswording nu ook God, deel uit van de aardse werkelijkheid.’⁵⁹ De menswording in Jezus Christus is daarmee de innigste manier waarop God zich tot materie verhoudt: het Woord wordt zelf materie. Gods Woord krijgt voet aan de grond.

Maar Johannes heeft ook Genesis goed gelezen: dat Bijbelboek begint ermee dat de ‘geest van God zweeft boven het water’ (*v’ruach elohim merachefet ‘al-pnei hamayim*; Gen. 1:2b) en geen poot aan de grond krijgt totdat deze God spreekt (*vayomer elohim...*; Gen. 1:3). De geest komt dus pas van boven het water naar beneden door het woord en krijgt dan voet aan de grond. Sterker nog, door het woord schept de geest van God grond, en, in een volgende versie van het scheppingsverhaal, uit die grond (*min ha’adamah*) de mens (*A/adam*; Gen. 2:7). Jezus Christus, ook wel de tweede Adam genoemd, is dus gemaakt van dezelfde materie als de eerste Adam: aardstof. Grondstof. Net als wij. Wij allemaal zijn grond, ieder van ons.

58 Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος (Johannes 1:1); Καὶ ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο (Johannes 1:14). Barbara Aland, red., *Novum Testamentum Graece*, Herziene en derde gecorrigeerde druk, vertaald door Eberhard Nestle en Erwin Nestle, 28 (Deutsche Bibelgesellschaft, 2014), <https://www.die-bibel.de/en/bible/NA28/JHN.1>. Laatst geraadpleegd op 26 september 2025.

59 Overigens beschrijft ook de evangelist Lukas de menswording van God als een zeer plastische aanlegenschap: hoe herders, door een verhaal van een engel, een God vinden in een baby, ingebakerd en wel, liggend in een voerbak in het nachthok voor vee (Lukas 2:12). Hierover schreef ik uitgebreider in een kerstessay voor het Nederlands Dagblad: Mirella Klomp, ‘Het wonder van kerst: God is niet slechts op aarde gekomen, Hij is aarde geworden’, *Nederlands Dagblad*, 24 december 2024, <https://www.nd.nl/geloof/geloof/1241112/het-wonder-van-kerst-god-is-niet-slechts-op-aarde-gekomen-hij>. Laatst geraadpleegd op 25 september 2025.

Grondstof

[Proloog]

*Wat kan Ik méér met deze grond?
Dat die nog beter kan gaan doen
waar ik zo blij van word?*

*Ja, wacht,
Ik hurk,
veeg aarde bij elkaar,
boetseer en kneed.
Ik schep nog wat.
Ik houd het bij mijn mond,
Ik blaas
mijn adem in een neus.
Een nies.
Een mens.
De mens!*

Stof ben je, tot stof keer je terug.

[I]

Wij loven onze Schepper door te scheppen,
Een soko-psalm ben Ik,
zo werkt dat, zeg maar, in dit Nederland.
een passeursraam door de Dodendraad,
Wij snijden zeewier in het tussentij
een blaaswiercollega, alginaatpleister,
en pompen slib, bot, modder op uit grond.
en sleepopperzuiger, mammoetkies uit Doggerland,
Wij winnen steenkool hier en aardgas daar,
mijnopzichter, bronschade, wisselwoning,
draineren polders, kweken bollen, vlechten hout.
groenblauwe dooradering, landbouwkipper, bietenplak.

Stof ben je, tot stof keer je terug.

[III]

Totdat het met ons schepsels is gedaan
is dit de aarde waar het moet gebeuren:
de grond waarin het Woord zijn tent opslaat
en wij in hemdsmouwen voltrekken
het sacrament waar mens en mijt van leven:
diep in het stof getrokken Woord van God.

Stof ben je, tot stof keer je terug.

Het scheppingsverhaal gaat, zo beschouwd, minder dan over een geschiedkundig begin, over wat van de allergrootste waarde is in Gods ogen. Het eerste woord, het narratief, heeft betrekking op materie, op aards leven. Dat het vervolgens misgaat tussen de mensen en God – doordat zij eten van de boom van de kennis van goed en kwaad in de tuin van Eden – en dat dat God een vloek ontlokt (Gen. 3:1-19), doet aan het materie-zijn van de mens niets af. Het stof-zijn van de mens wordt daarmee niet teruggedraaid, maar juist bevestigd: “Stof ben je, tot stof keer je terug.” Dat betekent dat het in de tussentijd hier, op deze aarde gebeurt, zowel voor de mensen als voor God. Mensen zijn stof en hoeven niet meer dan stof te worden (niet als God, bijvoorbeeld) om beminde partner te worden in Gods heilsgeschiedenis. En God belooft de mensen (het is een woord van troost), dat hun toekomst niet los van de aarde is, maar op de aarde.

Die heilsgeschiedenis wordt beschreven in de boeken van de joodse Bijbel die op Genesis volgen: Wet, Profeten en Geschriften. Daarin wordt verhaald hoe toekomst heilsgeschiedenis wordt, en dat dat met vallen en opstaan gaat. Voortdurend staan er leiders en profeten op om het volk Israël aan de belofte te herinneren dat hun toekomst op deze aarde is en dat het hier moet gebeuren. De heilsgeschiedenis wordt materieel in gastvrijheid betoond aan drie vreemden op het heetst van de dag (Gen. 18), in een mens die uit de put wordt gehaald en een belangrijke positie krijgt (Gen. 37 ev.), in de zorg voor wezen en weduwen (Ex. 22; Deut. 24, Ruth 2), in druiventrossen, granaat-appels en vijgen uit het beloofde land (Num. 13), in het laatste restje meel en olie dat wordt gedeeld (1 Kon. 17), et cetera.

Dat het God in de heilsgeschiedenis gaat om de mensen en om de aarde waaruit zij zijn gemaakt, wordt nog nadrukkelijker dan tevoren in het Nieuwe Testament benadrukt door de verhalen over de menswording: het moment waarop God besluit zelf zijn Woord te belichamen. Alsof God in Jezus Messias wil zeggen: “Mensen, ik doe het nog één keer voor” om daarmee de ultieme bedoeling van het Woord te benadrukken: dat dat diep in de materie wil doordringen. Kan God een wisselwoning worden voor slachtoffers van aardbevingsschade? Een ondergrondse trein in de mijnen, die mijnwerkers naar hun werkplek brengt? Kan God een alginaatpleister zijn die een wond vochtig houdt en genezing bevordert? Een groenblauwe dooradering in het landschap waar dieren kunnen schuilen? Want dat God materie wordt, is niet alleen maar relevant als er direct mensen betrokken zijn: het gaat ook om de grond, om niet-menselijk leven, de dingen en de spullen.

Dat God in Jezus Christus mens wordt, is, als gezegd, de innigste manier waarop God zich tot materie verhoudt. Maar als de menswording van God zo centraal staat in de lezing van de Schriften, kan dat ook problematisch zijn, wanneer daardoor ‘de mens’ te exclusief in het midden blijft staan en dominant wordt over ‘andere vormen van stof’. Dat antropocentrisme schadelijk kan zijn, is voortschrijdend inzicht waarvan, bijvoorbeeld, de goeddeels door mensen veroorzaakte klimaatcrisis getuigt. Het woord van God gaat over meer dan alleen mensen: wil het goedkomen met ons (en tussen ons en God), dan moeten we ons niet alleen druk maken om onszelf. De verbinding van Johannes 1 met Genesis 1-3 is behulpzaam om te zien dat voor God de aarde niet slechts een decor is tegen de achtergrond waarvan de mens de hoofdrol speelt, maar dat God een grote liefde heeft voor de hele aarde en voor alle materie.

Risico van identificatie

In het nadenken over God die zichzelf bekendmaakt in stof, schuilt natuurlijk ook het gevaar dat God geïdentificeerd wordt met materie. Theologen hebben terecht geleerd om daar kritisch op te zijn. Pantheïsme verhoudt zich niet tot de christelijke geloofsleer, panentheïsme doet dat moeizaam, maar ook in de christelijke traditie is, in het verlengde van de joodse, een identificatie van God en materie problematisch.

Als het in de periode van de Reformatie, in het spoor van het joodse beeldverbod (Ex 20:4), tot de Beeldenstorm komt, is dat een reactie op wat als afgoderij van de katholieke kerk wordt beschouwd. Wat daarbij in het geding is, is dat het evangelie en de universaliteit van die boodschap niet door een of andere vorm mag worden beperkt, omdat die kan verhinderen dat die boodschap ook in onze tijd doordringt.⁶⁰ De kritiek van het beeldverbod richt zich in de moderne tijd “tegen een theologie die zich op een zodanige manier heeft laten omarmen door de vormen van Europese traditie dat zij, gezien de omstandigheden (economie, beschaving enz.), die deze vormen impliceren, in grote delen van de wereld niet langer als oproep tot vrijheid wordt gehoord”, aldus Christian Link.⁶¹ Gods vrijheid verhindert dus het vastleggen van Gods vindplaats en de beperking daarvan. Mensen hebben toch de neiging om te claimen waar God wel en niet is of kan zijn, of God te drukken in de mal van onze voorstellingen.⁶²

Wanneer God, uit vrees voor identificatie, echter in geen enkele materie gevonden of ontmoet kan worden, leidt dat, meen ik, uiteindelijk tot het verlies van God zelf. In de eerste plaats omdat – en dat is in de geschiedenis wel gebeurd – als God voorgesteld wordt als idee, geest, moraal, spiritualiteit, boven, liefde, licht, etherisch, dun en ongrijpbaar, God weg is voor heel veel mensen. De prijs die voor dat Godsbeeld wordt betaald, is hoog. En in de tweede plaats omdat het eraan voorbijgaat dat God zich bekendmaakt in stof. Met dat laatste is niet gezegd dat God tot die stof beperkt is – *Deus semper*

60 Cf. een al wat ouder, maar nog altijd behulpzaam artikel van Christian Link, ‘Das Bilderverbot als Kriterium theologischen Redens von Gott’, *Zeitschrift Für Theologie und Kirche* 74, nr. 1 (1977): 58-85, 74, <https://www.jstor.org/stable/23584777>. Laatst geraadpleegd op 26 september 2025.

61 “In der bekannten Erzählung vom Goldenen Kalb (Ex. 32) geht es nicht um den Versuch, Jahwe durch eine kanaanäische Gottheit zu ersetzen; der vehemente Protest richtet sich vielmehr gegen die bestimmte *Form*, in der Jahwe hier verehrt und damit als Gott Israels faktisch verleugnet wird. Die Negation des Bilderverbots gilt also — modern gesprochen — theologischen Vorstellungen und Denkmustern, die verhindern, daß der universale Anspruch Gottes, die von Paulus berufene »Kraft« des Evangeliums (Röm 1, 16), sich durchsetzt, zum Zuge kommt, und die eigene Gegenwart noch erreicht. Seine Kritik richtet sich heute gegen eine Theologie, die sich in einer Weise von den Bildungsformen der europäischen Tradition hat umklammern lassen, daß sie angesichts der Sachverhalte (Ökonomie, Zivilisation usw.), die diese Formen implizieren, in weiten Teilen der Welt nicht mehr als Ruf zur Freiheit vernommen wird.” Cf. Link, ‘Das Bilderverbot’, 74.

62 Gijsbert van den Brink en Kees van der Kooi, *Christelijke dogmatiek: Een inleiding* (Kok Boekencentrum, 2020), 117.

maior (God is altijd groter), aldus een vroegchristelijk motto.⁶³ Er is, meen ik, vooral mee gezegd: God kan niet *uitsluitend* een wisselwoning, alginaatpleister of groenblauwe dooradering in het landschap worden, maar *desnoods* ook een wisselwoning, alginaatpleister, et cetera. God laat zich inderdaad nooit opsluiten in één beeld.

Een ander risico van identificatie is nog dat een materiële vindplaats van God zich kan verzelfstandigen en een afgod kan worden. De God van Israël zegt over zichzelf: “Ik ben God, er is geen ander, ik ben God, niemand is aan mij gelijk” (Jesaja 46:9-10), dus ruimte voor (zelfstandige) andere goden is er niet. Het risico dat wisselwoningen en alginaatpleisters zich tot afgoden ontwikkelen, is naar mijn inschatting echter minimaal.

Ernaast kunnen zitten

Wat levert deze denkoefening nu op? Het gaat mij er niet zozeer om vast te stellen of God nu daadwerkelijk een alginaatpleister of een wisselwoning wordt. Theologie houdt zich bezig met God en het geloof van mensen; de praktische theologie, zeker het onderzoek rond deze leerstoel, interpreteert geloofspraktijken met aandacht voor het materiële en poogt dat op een zinvolle manier te doen – er zijn verschillende interpretaties mogelijk.⁶⁴ Wat deze exercitie oplevert, is de mogelijkheid dat God mensen zeer nabijkomt in deze aardse werkelijkheid, en niet alleen in het handelen van mensen, maar ook in stof. Dat is het aangelegen punt. Omdat het gevolg daarvan is dat we meer oog en oor en gevoel krijgen voor materie – ook, of misschien vooral, juist als die materie niet in ons narratief lijkt te passen.

Dat laatste sluit aan bij wat ik als de kritische toets van het sacramentele beschouw: dat onze verhalen onderweg deel blijken te (zijn ge)worden van het verhaal van God. De ontmoeting met het lichaam van Christus overkomt je; het komt van de andere kant, van buiten, van boven; het is niet iets dat wij zelf

63 Van den Brink en Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 117.

64 De praktische theologie is, net als alle academisch onderzoek, in die zin ‘spel’. In onderzoek worden tegelijkertijd meerdere werkelijkheden gecombineerd: in de zoektocht naar antwoorden op vragen en oplossingen voor problemen combineren we de werkelijkheid zoals die zich aan ons voordoet met de werkelijkheid van een of meer andere mogelijke interpretaties. Zo ontstaan nieuwe manieren van kijken, die kennis kunnen opleveren. Een verdere uitwerking van dit perspectief op wetenschap is te vinden in Klomp, *Playing On*, 201-202.

tot stand brengen.⁶⁵ Sterker nog, wanneer de Geest voet aan de grond krijgt en het Woord materie wordt, dan levert dat iets nieuws op: verrassende details, een frisse blik op stof waaraan we eerder voorbijgingen, dat we worden aangesproken door wat zelf niet spreken kan⁶⁶, beter ontwikkelde of gevoeliger zintuigen, wijder zicht. Shiobán Garrigan vergelijkt sacramentaliteit met de komst van vreemdelingen: die is vaker wel dan niet uitdagend en die destabiliseert onze kijk op onszelf en op de wereld.⁶⁷ Het narratief wordt dus geopend door de A/ander en daar hoort bij dat we altijd de mogelijkheid openhouden dat ons narratief onderbroken wordt; dat het anders zit dan wij denken of geloven.⁶⁸ Zoals de Lutherse theoloog Gordon Lathrop formuleerde in verband met de liturgie als plaats waar het hart van geloof klopt: “De grote traditie van de liturgie zelf, van het echte vieren, wordt gekenmerkt door een diepe bescheidenheid, een kritiek op onze eigen claims van samenhangende betekenissen, en een voortdurende bekering tot hoop op Gods zin en betekenis.”⁶⁹ Wie geloven, realiseren zich – sinds het verhaal van de tuin van Eden – dat onze kennis nooit volmaakt is, maar altijd een eschatologisch voorbehoud kent. De waarde van de christelijke traditie is daarmee, ook voor een ‘seculiere samenleving’, het breder bruikbare besef dat we er met onze narratieven naast kunnen zitten.

65 Cf. Marcel Barnard, Johan Cilliers, Cas Wepener. *Worship in the Network Culture. Liturgical Ritual Studies. Fields and Methods, Concepts and Metaphors*. Liturgia Condenda 28. Leuven/Paris/Walpole: Peeters, 2014, met name 223-237.

66 Vlak voor het ter perse gaan van dit oratieboekje verscheen van de hand van filosoof, dichter, kunstenaar en schrijver Eva Meijer in De Groene Amsterdammer een interessant essay over de eigen communicatieve en democratische processen van dierengemeenschappen, die de opening bieden om ‘meersoortig beraden’ te houden die niet antropocentrisch zijn en waarin communicatie niet enkel verbaal is. Eva Meijer, ‘Vleermuizen houden van roddelen.’ De Groene Amsterdammer 41 (2025), <https://www.groene.nl/artikel/vleermuizen-houden-van-roddelen-essay-meersoortig-beraad>.

67 “[S]acramentality – like the arrival of strangers – is more often than not challenging to and destabilising of our view of ourselves or the world.” Garrigan, *A Theology of Home*, 51.

68 Cf. Lieven Boeve, ‘De Sacramentele Onderbreking van Levensrituelen’, in *Levensrituelen en Sacramentaliteit. Tussen Continuïteit en Discontinuïteit*, onder redactie van Stijn Van den Bossche, Gerrit Immink, en Paul Post, Meander 5 (Tilburg: Liturgisch Instituut, 2003), 31-48.

69 Gordon W. Lathrop, *Holy Ground: A Liturgical Cosmology* (Fortress Press, 2009), 16.

Protestantse uitgangspositie

De ambivalente houding ten aanzien van het materiële van het westerse christendom en de cultuur is al benoemd. Die van het protestantisme is zelfs nog wat groter en valt toe te schrijven aan de protestantse nadruk op de individuele, spirituele relatie van mensen met God, die vaak gepaard gaat met een negatieve houding ten opzichte van materiële bemiddeling van geloof.⁷⁰ Juist deze ambivalentie is een goede reden voor een protestantse theologische universiteit om serieus werk te maken van materialiteit als *locus theologicus* en maakt dat zij goed voorgesorteerd staat voor een theologische doordenking van het stoffelijke. Enerzijds komt met deze ambivalentie immers een gezonde kritische distantie ten aanzien van materie, anderzijds sluit deze ambivalentie niet uit dat materie een plaats is waar God gevonden kan worden.

Het past bovendien om op de gedenkdag van de Reformatie in herinnering te roepen dat ook onze protestantse voorgangers in het geloof – met name die van voor de periode van de Verlichting waarin Descartes het dualistisch denken in ‘geest versus materie’ radicaliseerde – herkenden dat God houdt van aardse materie. Een aardig voorbeeld is te vinden in dit citaat van Maarten Luther, die de oogst in zijn tuin herkende als ‘zegeningen van de Schepper’. In een brief op Nieuwjaarsdag 1527 schrijft hij namelijk vanuit Wittenberg aan zijn vriend, de hervormer Wenzeslaus Linck, kapelaan van de Catharina-abdij te Neurenberg:⁷¹

70 Anneke Pons-De Wit e.a., ‘Buildings and Bibles Between Profanization and Sacralization: Semiotic Ambivalence in the Protestant Dutch Bible Belt’, *Material Religion* 15, nr. 1 (2019): 1-26, 5. <https://doi.org/10.1080/17432200.2018.1541696>. De auteurs stuiten in de protestantse Nederlandse Biblebelt op een patroon achter de ogenschijnlijke ambivalentie ten aanzien van religieuze vormen. De semiotische ideologie waarvan sprake is, opent de mogelijkheid het materiële als ‘heilig’ aan te merken *mits* de individuele gelovige een verband kan construeren tussen een religieus object en een persoonlijke, spirituele ervaring van het goddelijke. Een spannende vraag is of gelovigen hierbij de ideologie het materiële in dienst laten nemen, of dat er een mogelijkheid openblijft dat religieuze objecten ‘terugpraten’ tegen de ideologie, daar op ingaan en er bijvoorbeeld iets eigens aan toevoegen, een nuance of correctie aanbrengen. Anders gezegd: of er sprake is van een wisselwerking tussen het geestelijke en het materiële, of van (eenzijdige) macht van vigerende narratieven over materie.

71 Christian Hege, “Linck, Wenzeslaus (1483-1547).” *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online*. 1957. [https://gameo.org/index.php?title=Linck,_Wenzeslaus_\(1483-1547\)&oldid=146569](https://gameo.org/index.php?title=Linck,_Wenzeslaus_(1483-1547)&oldid=146569). Laatst geraadpleegd 26 september 2025.

*"Ik ben er erg blij mee dat je me voor het voorjaar zaad belooft. Stuur maar zo veel je kunt, want ik zie er zeer naar uit. (...) Ook al gaan de satan en zijn aanhangers tekeer, ik lach hen ondertussen mooi uit door dat ik me verheug over mijn tuin, dat wil zeggen over de zegeningen van de Schepper en daar tot Zijn eer van geniet. Stuur dus maar meer zaden voor mijn tuin, liefst van verschillende soorten. Als ik in leven blijf, wil ik tuinder worden."*⁷²

Op het zaad dat hij zal ontvangen uit het Neurenberger klooster verheugt Luther zich al in januari. Want wat er op het spel staat is de voedselzekerheid en gezondheid van zijn jonge gezin. In Wittenberg, gelegen aan de Elbe, was in 1524 verwoestend hoog water geweest, waardoor mensen en dieren waren verdrinken. Bruggen en infrastructuur waren beschadigd waardoor steden en dorpen afgesneden raakten van hun omgeving, de oogst van akkers en grasland en de druivenoogst gingen verloren doordat "akkers, grasland en wijnbouw verwoest" werden.⁷³ De schade is, ook drie jaar later, nog groot: Luther bestelt zo veel mogelijk en divers zaaigoed voor de tuin om ondervoeding en al te eenzijdig dieet tegen te gaan. Hij weet van verantwoordelijkheid. Maar hij weet ook van afhankelijkheid: of de Schepper zijn tuin zal zegenen met groei en zijn gezin met voedsel. Dat Luther daar, op zijn beurt, van geniet is een vorm van lofprijzing en zelfs zijn toekomstdroom kan op die manier gelezen worden: de materie van de tuin prikkelt hem om tuinder te willen worden.

72 Martin Luther aan Linck: "Gratum est, quod semina quoque promittis ad vernum tempus, mitte itaque quantum potes, cupio enim et exspecto; si praeterea ego quoque vieissim aliquid possum, impera et factum puta. Nam furente Satana cum suis membris ego interim eum ridebo, et hortos, hoc est, benedictiones creatoris considerabo, et illis fruar in laude eius." Martin Luther, 'Weimarer Ausgabe B 4' (1.1.1527, z.d.), Internet Archive, https://archive.org/details/werkekritischege0004luth_d3c3/page/146/mode/2up. Laatst geraadpleegd 26 september 2025. In het Nederlands geciteerd uit Herman Selderhuis, *Luther: Een mens zoekt God* (De Banier uitgeverij, 2016), 291. Selderhuis noteert overigens dat Luther zich liever met de aarde bezighield dan met de sterrenhemel of met astronomie, en dat Luther in de aangehaalde brief niet alleen zaad bestelt voor het voorjaar, maar ook een dorsapparaat. Selderhuis, *Luther*, 290.

73 Sabine Hiebsch, 'Luthers interpretatie van Psalm 124 (1513-1533)', in *Bron voor de Reformatie en uitdaging voor nu. Opstellen aangeboden aan dr. W. Balke*, onder redactie van A. van de Beek en W. M. van Laar (Zoetermeer: Boekencentrum, 2004), 23-41, met name 37-38.

Hoewel ons wereldbeeld en onze leefstijl verschillen van die van Luther en zijn tijdgenoten, zijn de verantwoordelijkheid voor en afhankelijkheid van voedsel vandaag de dag niet verdwenen en wordt die ook nog steeds verbonden met God: wie bidden voor het eten, danken voor de goede gaven die ze uit Gods hand ontvangen, ook als ze de maaltijd zelf bereid hebben en/of het voedsel op hun bord zelf gekocht.

Op basis hiervan mogen we wel zeggen dat aan een protestantse theologische universiteit de praktische theologie niet alleen goed voorgesorteerd staat om goede aandacht te schenken aan de relatie van het geestelijke en het materiële, maar dat deze discipline daarmee ook in een goede (ook protestantse) traditie lijkt te staan.

De taak van de praktische theologie

Wat staat de discipline(s) van de praktische theologie dan nu concreet te doen, met name op de gebieden van *worship and the arts*, *formation* en *diaconia*? Op die vraag zullen we in de leerstoelgroep met elkaar een antwoord moeten vinden. Dat zeg ik niet uit valse bescheidenheid, maar omdat bij mijn visie op praktische theologie een praktijk hoort die anderen uitnodigt om mee te doen. Ik houd het hierbij een korte voorzet voor waar we theologiestudenten toe zouden moeten opleiden en wat ik denk dat er in ons onderzoek nodig is.

Onderwijs

In het licht van de grote maatschappelijke vraagstukken die op ons afkomen, maar ook de meer persoonlijke levensvragen van mensen, is het van belang dat de praktische theologie eraan bijdraagt dat de theologen die we opleiden consequent aandacht hebben voor het materiële van geloof en zingeving, zowel in de kerk als in de samenleving. Theologen zouden in hun werk voortdurend vragen moeten laten 'meelopen' die gaan over welke materie er in praktijken meedoet, hoe er in praktijken over materie gesproken wordt en welke overtuigingen daarin dominant zijn, welke materie buiten beeld blijft, wie over het materiële zeggenschap (dus macht) hebben en wie niet, en hoe de interactie tussen het geestelijke en het materiële kan worden gekenschetst: neemt het geestelijke het materiële eenzijdig voor zich in dienst, of is er eerder sprake van een wisselwerking tussen de twee? Ze zouden in staat moeten zijn om te formuleren wat er in deze praktijken theologisch op het spel staat en ten aanzien daarvan een eigen positie moeten kunnen innemen.

Wat levert het op als theologen dit kunnen en doen? Na het analyseren van de dieptestructuur is het noodzakelijk weer op te stijgen naar het concrete, het niveau van de fenomenen: de concrete praktijken die theologische professionals moeten kunnen lezen en de praktijken waarin ze zelf werkzaam zijn. Als het ons lukt studenten te trainen in aandacht voor materie, dan levert dat theologen en predikanten op die bijvoorbeeld in staat zijn om in een gesprek met de buurt uit te leggen wat er bijzonder is aan de aanwezigheid van dit kerkgebouw in het dorp X of de stad Y, of aan het bezitten van kerkelijke of diaconale landbouwgronden. Theologen met een visie op het kerkgebouw of grond waarin de materialiteit volop theologisch meedoet, die een gesprekspartner kunnen zijn in processen rond het al dan niet verkopen van een kerkgebouw of van grond, die vragen en verlangens van de lokale gemeenschap en van de omgeving kunnen bemiddelen, op zo'n manier dat kerkgebouwen en kerkgronden een rol kunnen blijven spelen als gemeenschappelijke plaatsen van stilte, van goede zorg, van geloof. Het levert theologen en predikanten op die in staat zijn om generaties als Gen Z, die zich geconfronteerd zien met hun bestaansonzekerheden rakend aan wonen, leefbaar klimaat en (oorlogs)conflicten tussen landen, te begeleiden op zo'n manier dat die materiële zaken, de zorgen van jongeren daaromtrent en hun welbevinden serieus genomen en verbonden worden in het zoeken naar zin en geloof. Het levert theologen en predikanten op die voor het voetlicht kunnen brengen waarom het diaconaat niet slechts de praktische liefdadigheidsafdeling van de kerk is, maar dat het gaat om concrete geloofspraktijken van wederkerige zorg en van inclusie, omdat God zich in materie bekend maakt. Theologen en predikanten die bij de IND en het COA, in de zorgsector of bij het ministerie van LNV opkomen voor al wat leeft, speciaal voor wie of wat uitzonderlijk kwetsbaar is, omdat het geloof dat God zich in materie bekendmaakt de theologie een kritisch-constructieve eigen stem geeft in concrete praktijken en maatschappelijke debatten daarover.

Deze vaardigheden mogen anno 2025 van theologen worden verwacht. Hoe we studenten deze aanleren, vraagt nadere methodologische doordenking en waarschijnlijk een uitbreiding van gehanteerde methoden. Voor de hand ligt dat docenten in het onderwijs op de genoemde velden studenten nadrukkelijk bij materie brengen: observaties van dichterbij, ten aanzien van de structuur en textuur van materiële objecten, de herkomst ervan, de mensen, processen en technieken die in de totstandkoming van de huidige staat betrokken zijn en hermeneutische vaardigheden om deze materie en de betrokken narratieven theologisch te interpreteren.

De winst hiervan voor het onderwijs in een gepolariseerd landschap kan zijn dat we ons vertrekpunt nemen in concrete materie die niet al bij voorbaat leidt tot stellingnames waarbij direct de uiterste posities ingenomen worden.⁷⁴ Voor de kerk kan het opleveren dat toekomstige predikanten en andere professionals beter toegerust zijn om gesprekken te begeleiden over wat geloof betekent in deze aardse werkelijkheid, zowel in de persoonlijke levens van mensen als bij grote maatschappelijke vragen.

Onderzoek

De vaardigheden die we als docenten studenten aanleren, moeten we uiteraard zelf beheersen en inzetten en ik heb uiteengezet dat daar theologisch gezien ook alle reden toe is. Dit betekent, mijns inziens, dat we in onze onderzoeksprojecten empirisch moeten onderzoeken welke materie op welke wijze een plaats heeft in de narratieven van mensen, en dat we daarbij een nauwkeuriger oog hebben voor materie. Van welk materiaal zijn de stoelen gemaakt, waar komen die stoelen vandaan, hoe zijn ze geproduceerd en zitten ze lekker of staan ze de godsontmoeting in de weg? Ook zouden we meer aandacht moeten besteden aan de aanspraak die uitgaat (of uit zou kunnen gaan) van de in materie betrokken praktijken, en voor materie die er wel is, maar die in narratieven van mensen niet in beeld komt. We *finetunen* onze vaardigheden om materie te observeren, beschrijven en analyseren en gaan met het oog daarop na hoe we alle zintuigen bij dat onderzoek kunnen inzetten.

Op deze manier kunnen we in onderzoek beter in beeld brengen welke relaties tussen het geestelijke en het materiële zich voordoen, duiden waarom deze relaties zijn zoals ze zijn, aangeven wat de effecten van deze relatie zijn, zo nodig waarschuwen waar het materiële op schadelijke wijze door het geestelijke voor zich in dienst wordt genomen. Als we dat beter in beeld kunnen brengen, kunnen we ook theologie ontwikkelen die tot een nieuwe verbeelding leidt: die verbeeldt hoe de toekomst eruit zou kunnen zien, om met die nieuwe verbeelding in onderzoek weer terug te keren naar praktijken en er ons onderwijs aan studenten door te laten informeren en voeden.⁷⁵

74 In het PThU-project Grond hebben we hier al goede ervaringen mee opgedaan: concepten als 'groen' of 'duurzaam' of 'biologisch' roepen bij mensen meteen een wereld op die hen er vrij snel toe brengt ten opzichte daarvan stelling te nemen. 'Grond' is als materie in beginsel niet iets waar iemand iets tegen heeft. Daarmee wordt een eerste stellingname uitgesteld en is het mogelijk in gesprek te raken.

75 Ten aanzien van deze verbeelding, cf. Ganzevoort, 'Hopeloos maar niet ernstig'.

Conclusie

Ik stelde de vraag waarom het van belang is om aandacht te hebben voor de wisselwerking tussen het materiële en het geestelijke en wat dit van de praktische theologie vraagt. Samengevat is dit mijn antwoord.

In de geschiedenis van het christendom en de westerse cultuur is de idee dat het geestelijke hoger gewaardeerd moet worden dan het materiële dominant geworden. Terwijl in de afgelopen decennia in onderzoek naar religie en geloof het lichaam is ‘teruggewonnen’ op de geest en naast geloofs-overtuigingen materie zelf helder in beeld is gekomen als vindplaats van geloof, lijkt zich in de dieptestructuur van onze westerse samenleving een andere dominante beweging te hebben voltrokken: die waarin het geestelijke – in de vorm van ideologieën, narratieven en (geloofs)overtuigingen – het materiële voor zich in dienst neemt.

In de huidige cultuur, en daarmee ook in de kerk, lijkt de relatie tussen het geestelijke en het materiële er in de laat-moderne netwerksamenleving vaak een te zijn van eenzijdige invloed, meer dan van wisselwerking. Wanneer ideologieën macht hebben over het materiële, op zo’n manier dat materie niet mag terugpraten, niet de ruimte krijgt om in te gaan op overtuigingen en frames en er geen mogelijkheid is dat overtuigingen worden heroverwogen, bijgesteld of gecorrigeerd, dan lijdt dat niet zelden tot schade voor wie en wat het meest kwetsbaar is in dit aardse bestaan. Dat heeft dan ook invloed op de relaties van mensen onderling, van mensen met niet-mensen, en, voor wie geloven, ook op de relatie van mensen met God.

Theologisch gezien is dat een probleem, omdat deze God zich volgens de Schriften onder andere bekend maakt in materie. Met name de incarnatie van het Woord, zoals beschreven door de evangelist Johannes, en de scheppingverhalen uit Genesis, waarin de geest grond schept wanneer God spreekt, laten zien dat de reikwijdte van de incarnationele ontmoeting zich ook uitstrekt tot niet-lichamelijke materie. Wil het, in gelovig perspectief, goedkomen met deze wereld, dan betekent dat dat het niet alleen goed gaat met mensen, maar ook met niet-mensen; met de aarde, de planeet. Dat vraagt erom het Woord van God dieper in het stof te trekken, materie te (her)waarderen en te motiveren waarom materie vanuit christelijk (ook protestants) perspectief goede aandacht behoeft is: het kan een plaats worden waar de Levende zich bekendmaakt en laat ontmoeten.

Dit stelt de discipline van de praktische theologie voor de taak om in onderwijs en onderzoek meer te focussen op hoe het materiële en het geestelijke zich in praktijken tot elkaar verhouden, om machtsstructuren daarin bloot te leggen, de effecten ervan in beeld te brengen en op basis daarvan theologie ontwikkelen die tot een nieuwe verbeelding van de toekomst leidt. Het levert theologische professionals op die zich beter kunnen verhouden tot de aardse vraagstukken waarmee mensen en groepen zich geconfronteerd weten en hen daarin vanuit geloofsperspectief beter kunnen begeleiden. Op deze manier hebben geloof en theologie een eigen, kritische stem ten opzichte van andere stemmen, niet alleen in het debat over geest en materie, maar met name in het debat over de fenomenen die deze dieptestructuur voortbrengt.

Wat hiervan de consequenties zijn voor de methodologische, methodische en hermeneutische vaardigheden van docenten, studenten en onderzoekers in het veld van de praktische theologie zal nader en in gezamenlijkheid uitgewerkt moeten worden, maar het ligt voor de hand meer ruimte te maken voor verschillende zintuigen als onderzoeksinstrumentarium. Deze vaardigheden zullen hoe dan ook ten dienste staan van het ontwikkelen van een nieuwe verbeelding van de toekomst, die vervolgens, via onderzoek en onderwijs, weer kan terugvloeien naar praktijken om die te informeren en te voeden.

Dankwoord

Aan het slot van deze rede spreek ik graag nog enkele woorden van dank.

Het College van Bestuur van de Protestantse Theologische Universiteit dank ik voor het vertrouwen dat u in mij gesteld heeft door mij op deze leerstoel te benoemen en de synode van de Protestantse Kerk in Nederland voor de instemming daarmee. Ook noem ik hier met dankbaarheid de leden van de leerstoelgroep Praktische Theologie – *Worship & Formation*. Het is een groot voorrecht om met jullie te mogen werken, ik beleef veel plezier aan jullie en aan onze gezamenlijke opdracht de praktische theologie in de actualiteit te beoefenen en de toekomst in te dragen. Deze opdracht delen we met de leden van de andere leerstoelgroep Praktische Theologie onder leiding van collega-leerstoelgroepvoorzitter Erik Olsman. Dank jullie voor het samen optrekken hierin. Uiteraard gaat mijn grote dank ook uit naar mijn leermeester en voorganger op de leerstoel, Marcel Barnard. Ik heb het tot dit ambt geschopt, Marcel, maar ook jij hebt mij hierheen geschopt. Over de min of meer liefdevolle hardhandigheid waarmee je dat voor mijn eigen bestwil hebt gedaan heb ik me al eerder uitgelaten. Arnold Huijgen, Aza Goudriaan, Eddy Reefhuis en Thijs Tromp en de leerstoelgroep dachten en lazen mee met deze oratie, Dorien Keus en Anne de Kok hielpen met tekstverzorging. Theologie bedrijven is teamwork – dank jullie allen voor het samenspel!

De leden van het interdisciplinaire PThU-project Grond dank ik voor hun moed dat ze zich door mij hebben laten meeslepen in een gewaagd wetenschappelijk avontuur. Hoewel we daarin met de theologie geregeld aan de grond zitten, slaan we ons er met de nodige humor doorheen. De Maatschappij van Welstand, partner in ons project, heeft het mogelijk gemaakt de grond als theologische werkplaats aan te wijzen. Veel dank, met name aan René van de Kieft. De Stichting Luthers Diakonessenhuisfonds steunde in de afgelopen decennia het nodige onderzoek rond deze leerstoel. In jullie vindt het veld van de liturgische studies, en breder de praktische theologie, een trouwe bondgenoot – dank daarvoor! Mijn dank gaat ook uit naar de huidige en oud-collega's van het Instituut voor Rituele Studies voor de inspirerende samenwerking op ons vakgebied.

Toen ik in november 2024 Theoloog der Nederlanden werd, besloot ik die rol te vervullen in nauwe samenhang met de thematiek van mijn oratie. Ik wilde op

zoek naar het collectieve verhaal van Nederland over de grond en daarvoor moesten we het hele land door langs bijzondere mensen en plekken. Zonder de formidabele ondersteuning van 'Team TdN' was dat nooit gelukt. Wendy, Eva, Floor, Bente, Julia, Dorien, Eveline – *what a ride!* Ik heb van onze avonturen en van jullie genoten. Heel veel dank voor het inzetten van jullie beste krachten. Ton, Jorien, Dorien, Miquela, Robert, het is een geweldige dag vandaag, door jullie inspanningen, steun, optimisme, doorzettingsvermogen.

Het is me een grote eer dat de Domcantorij vanmiddag de compositie wilde uitvoeren die ik samen met Christiaan Winter creëerde; dank, zangers, dank, Domcantor Remco de Graas en dank ook jou, Christiaan en dank aan de Vermeulen Brauckmanstichting voor de financiële steun aan dit project. Talent op allerhande toetsen Wibren Jonkers en ons eigen jonge blokfluittalent Jasmijn Calis – heel tof dat jullie hieraan wilden meewerken vandaag. Ik waardeer het.

Tot slot. Het is om meerdere redenen een wonder dat ik hier vandaag sta. Ik prijs me gelukkig te zijn omringd te zijn door mensen die weten wat support is, wat loyaliteit, wat wijsheid. Ik noem Frits, Thijs en Eddy – jullie hebben geen verdere woorden van mij nodig. Onze *extended family*, Godfried en Annelies, Christine en Cor-Jan, en mijn moeder en Nico, staat al jaren paraat met materiële vindplaatsen van liefde en vriendschap: ontbijtjes-met-eitjes, zwachtels, injecties, musiceren, kilometers strijkgoed, maaltijden en gesprekken met en zonder wijn. Mijn laatste dankwoorden zijn voor Jacco, Swaentje en Jasmijn. Bij ons thuis neemt de theologie geregeld nogal veel plek in, en nu moet het er ook alweer over gaan als ik jullie meesleep naar het tuincentrum. Niet te doen. Bedankt dat jullie het met mij uithouden.

Hoe langer ik spreek, hoe meer het geestelijke over het materiële dreigt te gaan heersen. Het wordt tijd om het glas aan onze lippen te zetten.

Ik heb gezegd.

Bibliografie

Aland, Barbara, red. *Novum Testamentum Graece*. Vertaald door Eberhard Nestle en Erwin Nestle. Herziene en Derde gecorrigeerde druk. Vol. 28. Deutsche Bibelgesellschaft, 2014. <https://www.die-bibel.de/en/bible/NA28/JHN.1>.

Appadurai, Arjun. *Modernity at large: cultural dimensions of globalization*. Public worlds, v. 1. Minneapolis, Minn: University of Minnesota Press, 1996.

Augustinus, Aurelius. *De Stad van God - Vertaald en ingeleid*. Vertaald door Gerard Wijdeveld. Amsterdam: Ambo/Anthos, 2014.

———. *Wat betekent de bijbel? Christelijke scholing in tekstbegrip en presentatie: De Doctrina Christiana*. Bewerkt en vertaald door Jan den Boeft en Ineke Sluiter. Amsterdam: Ambo, 1999.

Barnard, Marcel. *God in bits & bytes*. Middelburg: Skandalon, 2024.

Barnard, Marcel, Johan Cilliers, en Cas Wepener. *Worship in the network culture: Liturgical Ritual Studies: Fields and Methods, Concepts and Metaphors*. Liturgia condenda 28. Leuven: Peeters, 2014.

Boeve, Lieven. 'De Sacramentele Onderbreking van Levensrituelen', in *Levensrituelen en Sacramentaliteit. Tussen Continuïteit en Discontinuïteit*, onder redactie van Stijn Van den Bossche, Gerrit Immink, en Paul Post. Meander 5. Tilburg: Liturgisch Instituut, 2003, 31-48.

Brink, Gijsbert van den, en Cornelis van der Kooi. *Christelijke dogmatiek: Een inleiding*. Utrecht: Kok Boekencentrum, 2020.

Brown, David. *God and enchantment of place: reclaiming human experience*. Oxford; New York: Oxford University Press, 2004.

———. *God and grace of body: sacrament in ordinary*. Oxford; New York: Oxford University Press, 2007.

———. *God and mystery in words: experience through metaphor and drama*. Oxford; New York: Oxford University Press, 2008.

———. 'The Place of Encounter: Icons of Transcendence and Renaissance Immanence'. In *God and Enchantment of Place*, door David Brown, 37-83, 1ste dr. Oxford University Press Oxford, 2004.

<https://doi.org/10.1093/0199271984.003.0003>.

Cottingham, John. *René Descartes: Meditations on First Philosophy: With Selections From the Objections and Replies*. New York: Cambridge University Press, 2012.

<https://research-ebSCO-com.proxy-ub.rug.nl/linkprocessor/plink?id=a2e17282-35c8-3237-8190-fcb900effd70>.

Ganzevoort, Ruard. 'Hopeloos maar niet ernstig: Praktisch-theologisch reflecteren op de toekomst'. *Handelingen: Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap* 50, nr. 4 (6 december 2023): 64-71. <https://doi.org/10.54195/handelingen.18441>.

Garrigan, Siobhán. *A Theology of Home in a Time of Homelessness*. Cambridge Elements. Elements in Christian Doctrine. Cambridge: Cambridge University Press, 2025. <https://doi.org/10.1017/9781009566339>.

Haraway, Donna. *When Species Meet*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008.

Hege, Christian. 'Linck Wenzeslaus (1483-1547)'. Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online. 1957, z.d.

[https://gameo.org/index.php?title=Linck,_Wenzeslaus_\(1483-1547\)&oldid=146569](https://gameo.org/index.php?title=Linck,_Wenzeslaus_(1483-1547)&oldid=146569).

Hiebsch, Sabine. 'Luthers interpretatie van Psalm 124 (1513-1533)'. In *Bron voor de Reformatie en uitdaging voor nu. Opstellen aangeboden aan dr. W. Balke*, onder redactie van A. Van de Beek en W.M. Van Laar, 23-41. Zoetermeer: Boekencentrum, 2004.

'Inventaris Hervormde Gemeente Ferwerd', 1985. 245-35. Tresoar: Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum.

Irwin, Kevin W. 'Liturgical Action. Sacramentality, Eschatology, and Ecology'. In *Contemporary sacramental contours of a God incarnate*, onder redactie van Lieven Boeve en Lamberg Leijssen. Textes et études liturgiques 16. Leuven: Peeters, 2001, 111-23.

Kearney, Richard. *Touch: recovering our most vital sense*. New York: Columbia University Press, 2021.

Klomp, Mirella. 'De lijdende Christus in 21ste-eeuwse passiecomposities'. In *Kunstenars in Gods spoor: peilingen naar het religieuze en spirituele van kunst in een seculiere wereld*, onder redactie van Wessel Stoker en Frank Bosman, 189-203. Figura Divina, VIII. Open Press Tilburg University, 2022.

<https://doi.org/10.26116/3R74-1K37>.

———. *Playing On: Re-staging the Passion after the Death of God*. Vol. 10. Theology in Practice. Brill Academic Publishers, 2020.

<https://doi.org/10.1163/9789004442948>.

———. *The Sound of Worship: Liturgical Performance by Surinamese Lutherans and Ghanaian Methodists in Amsterdam*. Liturgia Condenda 26. Leuven; Walpole, MA: Peeters, 2011.

Kregting, Joris, Fred Van Lieburg, en Paul Vermeer. 'God in Nederland 1966-2024'. Amsterdam: HDC, 2025.

Larson-Miller, Lizette. *Sacramentality renewed: contemporary conversations in sacramental theology*. Collegeville, Minnesota: Liturgical Press, 2016.

Lathrop, Gordon W. *Holy Ground: A Liturgical Cosmology*. Minneapolis: Fortress Press, 2009.

Latour, Bruno. *Waar kunnen we landen? Politieke oriëntatie in het Nieuwe Klimaatregime (Où atterrir? Comment s'orienter en politique)*. Vertaald door Rokus Hofstede. Amsterdam: Octavo, 2018.

———. 'Why Has Critique Run out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern'. *Critical Inquiry* 30, nr. 2 (januari 2004): 225-48.

<https://doi.org/10.1086/421123>.

Link, Christian. 'Das Bilderverbot als Kriterium theologischen Redens von Gott'. *Zeitschrift Für Theologie und Kirche* 74, nr. 1 (1977): 58-85.

<https://www.jstor.org/stable/23584777>.

Luther, Martin. *Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Vol. 4. Weimar: H. Böhlhaus, 1883.

https://archive.org/details/werkekritischege0004luth_d3c3/page/146/mode/2up.
Meijer, Eva. 'Vleermuizen houden van roddelen.' *De Groene Amsterdammer* 41 (9 oktober 2025): 46-49, <https://www.groene.nl/artikel/vleermuizen-houden-van-roddelen-essay-meersoortig-beraad>.

Meyer, Birgit, en Dick Houtman. 'Introduction: Material Religion - How Things Matter'. In *Things: Religion, and the question of materiality*, onder redactie van Dick Houtman en Birgit Meyer, 26-39. New York: Fordham University Press, 2012.

Meyer, Birgit, David Morgan, Crispin Paine, en S. Brent Plate. 'The Origin and Mission of Material Religion'. *Religion* 40, nr. 3 (juli 2010): 207-11.
<https://doi.org/10.1016/j.religion.2010.01.010>.

Pannenberg, Wolfhart. *Theologie und Philosophie: ihr Verhältnis im Lichte ihrer gemeinsamen Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1996.

Pons-De Wit, Anneke, Dick Houtman, John Exalto, Fred Van Lieburg, Johan Roeland, en Maarten Wisse. 'Buildings and Bibles Between Profanization and Sacralization: Semiotic Ambivalence in the Protestant Dutch Bible Belt'. *Material Religion* 15, nr. 1 (1 januari 2019): 1-26. <https://doi.org/10.1080/17432200.2018.1541696>.

Ramelli, Ilaria L.E. 'Creation.' In *Brill Encyclopedia of Early Christianity Online*. Leiden: Brill, 2018. https://doi.org/10.1163/2589-7993_EECO_SIM_00000792.

Selderhuis, Herman. *Luther: een mens zoekt God*. Apeldoorn: De Banier Uitgeverij, 2016.

Tromp, Thijs. *Kerk en pacht: Een vooronderzoek naar pacht van landbouwgrond in kerkelijk bezit*. Amsterdam: Protestantse Theologische Universiteit, 2024.
<https://pure.pthu.nl/en/publications/kerken-en-pacht-een-vooronderzoek-naar-pacht-van-landbouwgrond-in>.

Van der Ham, Kirsten, Marjolein Hekman-Klapwijk, Mirella Klomp, Thijs Tromp, en Peter-Ben Smit. *Food in Times of Crisis: A Practical Theological Study on Emergency Relief Provided by Churches in Amsterdam Zuidoost during the Covid-19 Pandemic*. Amsterdam: Protestantse Theologische Universiteit, 2021.
https://pure.pthu.nl/ws/portalfiles/portal/24852073/PThU_Research_Report_Food_in_times_of_crisis_final.pdf.

Weblinks

AD, 'Woedende reacties op Walibi-video waarin doodsbang vrouw als "object" wordt verkocht en vermoord', *Facebook*, 21 augustus 2025, <https://www.facebook.com/shar/p/1CQmB96ZWP/>.

Bakker, André. 'Bekladding op regenboogpad in Alkmaar leidt tot verontwaardiging: "Pijnlijk"', *Streekstad Centraal*, 5 augustus 2025, <https://streekstadcentraal.nl/60198543-bekladding-op-regenboogpad-in-alkmaar-leidt-tot-verontwaardiging-pijnlijk>.

BBC, 'The Repair Shop', *BBC*, z.d., <https://www.bbc.co.uk/programmes/b08l581p>. Laatst geraadpleegd op 26 september 2025.

Houten, Maaïke van, 'Bij Theoloog der Nederlanden Mirella Klomp heeft de grond het voor het zeggen: "Mijn moestuin praat tegen mij"'. Interview. *Trouw*, 13 juli 2025. <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/bij-theoloog-der-nederlanden-mirella-klomp-heeft-de-grond-het-voor-het-zeggen-mijn-moestuin-praat-tegen-mij~b0e7067a/>.

Klomp, Mirella. 'Blog'. Mirella Klomp, z.d. <https://www.mirellaklomp.nl/blog/>.

———. 'Het wonder van kerst: God is niet slechts op aarde gekomen, Hij is aarde geworden'. Column. *Nederlands Dagblad*, 24 december 2024. <https://www.nd.nl/geloof/geloof/1241112/het-wonder-van-kerst-god-is-niet-slechts-op-aarde-gekomen-hij>.

Meyer, Birgit. 'Religious Matters in an Entangled World'. *Religious Matters*, z.d. <https://religiousmatters.nl/>.

'Nieuwsuur'. *Nieuwsuur*. NPO, 21 augustus 2025. https://npo.nl/start/serie/nieuwsuur/seizoen-2025/nieuwsuur_5176/afspelen.

RTV Utrecht, 'Amersfoort wil met regenboogzebrapad tonen dat iedereen welkom is.', *RTV Utrecht*, 1 oktober 2021, <https://www.rtvutrecht.nl/nieuws/3177553/amersfoort-wil-met-regenboogzebrapad-tonen-dat-iedereen-welkom-is>.

Schmidt, Christoph. 'Als er toptoverleg is over de asielcrisis, dan zal er wel een asielcrisis zijn toch?', *Trouw*, 15 oktober 2024.

<https://www.trouw.nl/politiek/als-er-topoverleg-is-over-de-asielcrisis-dan-zal-er-wel-een-asielcrisis-zijn-toch~b00e1e17/>.

Schut, Merel. 'Handig om te weten: deze verkeersregels gelden bij het regen-boogpad in Alkmaar', *In de Buurt*, z.d., <https://indebuurt.nl/alkmaar/nieuws/zebrapad~68550/>.

Vluchtelingenwerk. 'Noodwet? 3 gevolgen waar wij ons grote zorgen over maken', 26 september 2024. <https://www.vluchtelingenwerk.nl/nl/artikelen/nieuws/noodwet-3-gevolgen-waar-wij-ons-grote-zorgen-over-maken>.

Walibi Holland. 'Statement Walibi Holland - Halloween Fright Nights Commercial'. *Facebook*, augustus 2025.

<https://www.facebook.com/walibiholland/posts/statement-walibi-holland-halloween-fright-night-commercialde-recente-commercial/1239108224924300/>.

Women_inc. 'Femicide is een nationale noodsituatie, geen marketingtruc'.

LinkedIn, augustus 2025. https://www.linkedin.com/posts/women-inc-_walibi-deelt-een-reclame-voor-fright-nights-activity-7364306443602178053-Y8e8/?originalSubdomain=nl.

Over Grondstof

Voor de compositie *Grondstof* die tijdens de oratie ten gehore werd gebracht, schreef Mirella Klomp de tekst, op basis van Genesis 3:19b – “Stof ben je, tot stof keer je terug” – en het materiaal dat ze verzamelde tijdens haar ‘Grondreis’ als Theoloog der Nederlanden 2024-2025. Ze maakte deze reis door de twaalf Nederlandse provincies op zoek naar het collectieve verhaal van Nederland over de grond onze voeten en deed hiervan verslag in blogs en video’s (www.mirellaklomp.nl/blogs). Haar tekst vormde de basis van een theologisch-muzikaal project in het najaar van 2025, bestaande uit de compositie en uitvoering van een koorwerk, een beiaardcompositie en drie zogeheten ‘versteekjes’ voor beiaard. Hiervoor werkte ze samen met beiaardier, beiaarddocent en kerkmusicus Christiaan Winter, Domcantor Remco de Graas en diverse beiaardiers uit de provincie Utrecht.

Mirella Klomp kende aan Christiaan Winter een compositieopdracht toe op basis van haar poëtische tekst, voor een koorwerk met begeleiding. Tijdens de oratie in het kassencomplex van Noordertuin in Utrecht werd dit werk ten gehore gebracht door zangers van de Domcantorij onder leiding van domcantor Remco de Graas, met medewerking van Jasmijn Calis (blokfluit), Wibren Jonkers (klavecimbel) en Roel Bons (boemketel en ander slagwerk). Daarmee werd de theologische vraag wat het stof-zijn van mensen betekent niet alleen onderzocht in de vorm van een academisch betoog, maar ook verbeeld in poëzie en muziek.

Maar *Grondstof* klinkt breder. In de laatste maanden van 2025 is het melodische thema van *Grondstof* dankzij de medewerking van een tiental enthousiaste beiaardiers door het hele land te horen: op de carillons van Alkmaar (Waagtoren en Grote Sint Laurenskerk), Almere, Amersfoort, Baarn, Bathmen, Boxtel, De Rijp, Deventer, Dinxperlo, Geldrop, Goedereede, Groenlo, Harderwijk, Hengelo, Hilversum, IJmuiden, Middelburg, Nieuwegein, Nijkerk, Rotterdam (Delfshaven en Laurenskerk), Sint-Maartensdijk, Son, Tiel, Utrecht (Domtoren), Valkenswaard, Weesp, Winterswijk en Zierikzee. Hiertoe bewerkte Winter het koorwerk op twee manieren. Voor beiaard schreef hij *Grondstof on a Ground*: een compositie in de muzikale vorm van een ‘ground’ (ook wel ‘ground-of-the-ground’) waarin een herhaalde baslijn (basso ostinato) de muzikale basis vormt waarboven melodisch wordt gevarieerd. Daarnaast maakte hij van de

melodische kern een 'versteek' voor de speeltrommel op de speelcomputer van de beiaard, zodat deze melodie kort klinkt voordat een torenklok de tijd aangeeft.

Zo dwarrelt in de laatste maanden van 2025 de Bijbeltekst "Stof ben je, tot stof keer je terug" neer over het hele land; het keert terug naar de grond. De totstandkoming van de compositie en uitvoering tijdens de oratie werden mogelijk gemaakt door een subsidie van de Vermeulen Brauckman Stichting.

p

Tot - dat het m

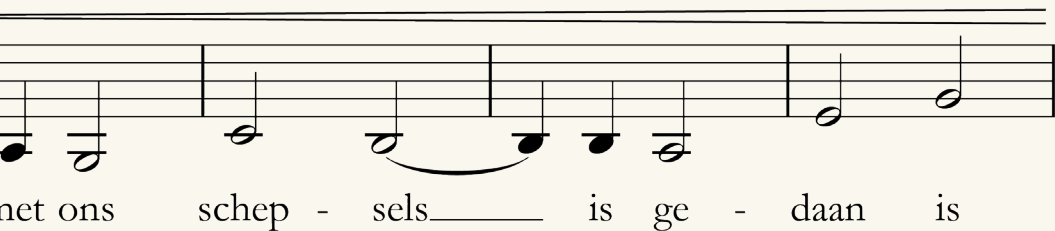
p

Tot - dat het

8 je tot - dat het met ons sch

p

Tot - dat het met ons sch

Protestantse Theologische **Universiteit**

ISBN 978-9-0836093-0-0

9 789083 609300